

Een plaats tussen weefsel en netwerk

Een essay over collectieve ruimte

Fred Feddes

Fotografie Hans Werlemann en Jos Stoopman

Een plaats
tussen weefsel
en netwerk

I Lombok, 1983

De tijdmachine

Laten we, om te beginnen, in de tijdmachine stappen, naar de Utrechtse wijk Lombok in 1983. We weten daar veel van dankzij onderzoek door de sociologen en cultureel antropologen Frank Bovenkerk, Kees Bruin, Lodewijk Brunt en Huib Wouters. Ze doen verslag in het boek *Vreemd volk, gemengde gevoelens*, gepubliceerd in 1985.

In die jaren was het onrustig in de oudere stadswijken. Mensen die er tientallen jaren hadden gewoond, trokken weg. De nieuwkomers waren veelal Turken en Marokkanen, 'de buitenlanders' zoals ze destijds werden genoemd. Dat gaf spanningen in de wijken zelf, maar ook angstige en sombere gedachten óver die wijken. De onrust dreigde soms een raciale of racistische wending te nemen. De Centruumpartij behaalde successen bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1982. Sommigen vreesden rassenrellen in Engelse stijl, met 'stromen van bloed'.

Maar wat was er nu precies aan de hand in Lombok? Onderzoeker Huib Wouters trok de wijk in en sprak langdurig met – vooral autochtone – bewoners. De werkelijkheid bleek ingewikkeld en genuanceerd. Achteraf gezien is het verhaal van Lombok – en dat van de Betonbuurt uit hetzelfde boek – op een aantal punten tijdloos. We zullen zien dat het ook na twintig jaar nog bijzonder verhelderend kan zijn voor het vraagstuk van de collectieve ruimte in de stad van nu.

Eensgezindheid Brengt Gezelligheid

De verandering van Lombok is af te lezen aan de lotgevallen van de straat- en buurtvereniging Eensgezindheid Brengt Gezelligheid (E.B.G.), opgericht tijdens de feestelijke meidagen van 1945. Meer dan dertig jaar lang was E.B.G. de spil van het georganiseerde buurtleven. Ze verzorgde vooral activiteiten voor kinderen, en de volwassenen kwamen vanzelf mee: straatfeesten, sinterklaasfeesten, carnavalsoptochten, uitstapjes. Alles door vrijwilligers uit de eigen buurt.

Het hoogtepunt van E.B.G. lag in de jaren zestig. Daarna ging het gestaag achteruit. Bestuursleden vertrokken uit de buurt en het werd moeilijker om vervangers te vinden. De activiteiten waren minder in trek. In de jaren zestig kwamen tweehonderd kinderen op een spelprogramma af, in 1982 nog maar vijftwintig. Dat was meteen ook de laatste keer. Het laatste straatfeest werd in 1981 gehouden en in 1982 hield E.B.G. op te bestaan.

Op één na waren ook alle andere straatverenigingen in 1983 verdwenen, net als de straat-

De Lombokkers legden een direct verband tussen de afnemende saamhorigheid en de toenemende welvaart.

voetbalclub Deliboy's. Van het rijke roomse parochielevens was weinig over. Dat gold ook voor het eens zo royale bestand aan (Nederlandse) cafés.

Ingrijpend was het vertrek van de bedrijven, die jarenlang voor een groot deel van de Lombokse werkgelegenheid hadden gezorgd: een lood- en zinkpletterij, een broodfabriek, een batterijenfabriek, een houtzagerij, een melkfabriek, een sigarenfabriek, een kinderwagenfabriek. Veel van de arbeiders woonden in de buurt en sommige bedrijven hadden eigen sport- of muziekverenigingen. De meeste bedrijven haalden de jaren tachtig niet: 'verplaatst, gefuseerd, of beëindigd'.

De ondergang van de straatverenigingen met hun hoge mate van zelforganisatie is een treffende indicatie van de ingrijpende veranderingen in het buurtleven. Zo schrijft Wouters: 'De straatverenigingen waren het symbool en de formele weerslag van het informele straatleven van alledag.' Wouters wijst op de 'bijna rituele vormelijkheid' van bestuurs- en ledenvergaderingen, de vaste regelmaat van de jaaragenda, en de kleding- en gedragsvoorschriften voor de bestuursleden tijdens de festiviteiten. De juiste balans tussen losheid en orde was van groot belang voor het zelfregulerend vermogen en de 'eenheid' van de wijk. 'Steeds komt de afkeer naar voren van armoede, dat wil zeggen van ontregeling, van narigheid, die in het ergste geval kon uitdraaien op ingrijpen door buitenstaanders, te weten de politie.'

De Lombokkers zagen de buurt veranderen. Ze stelden vast dat er waarden van vroeger verloren gingen – 'het was gezelliger, ja beslist, er was veel meer contact' – terwijl er onzekerheid voor terugkwam. Ze hadden er ook verklaringen voor, die onder twee noemers zijn samen te vatten: de welvaart en de buitenlanders. In die volgorde.

Die rottige welvaart

De Lombokkers legden een direct verband tussen de afnemende saamhorigheid en de toenemende welvaart: 'Door die rottige welvaart zijn de mensen zelf-

standiger geworden, ze staan meer los van mekaar, ze hebben mekaar niet meer nodig.' Onderzoekers Kees Bruin, over de Betonbuurt elders in Utrecht: 'Wat uit nood geboren was, raakte (...) door het verminderen van die nood steeds meer aangevreten.'

Door de welvaart – oftewel door de modernisering en schaalvergroting in economie en samenleving – konden meer mensen dan ooit in beweging komen. Dat deden ze ook, en ze bewogen zich ruwweg in twee richtingen. Enerzijds was er de trek naar buiten. Ze verhuisden, ze gingen in het weekeinde naar de caravan, ze kochten een auto, ze reisden dagelijks verder naar hun werk, en hun familie en vrienden woonden ook steeds meer verspreid. En anderzijds de trek naar binnen. Kleinere gezinnen hadden binnenshuis meer ruimte per persoon, aardgas en cv maakten de woning gerieflijker en dankzij televisie, telefoon en grammofoon was er thuis ook steeds meer te doen.

Met al deze vormen van (fysieke, sociale, virtuele) mobiliteit verzwakte de oriëntatie op het buurtleven. Het werd stil op straat. De straat werd trouwens ook steeds minder geschikt voor burenpaartjes of – tot dan toe een formidabel bindmiddel – voor spelende kinderen, naar mate ze meer werd omgevormd tot stallingruimte voor auto's. De afstand tot de eigen buurtcultuur nam toe. Deze ervaring van afstand wordt mooi verwoord door een man die het buurtleven van Lombok tot in de jaren zestig goed had gekend, en daarna naar een flatwoning in Overvecht verhuisde. Vanaf acht hoog keek hij nu neer op de straat: 'Laatst keken we hier naar buiten en dan zien we daar beneden een muziekkorps lopen. Ik denk, wat is dat nou, je ziet hier nooit een muziekkorps. Ze kwamen een serenade brengen aan een oude vrouw die daar in een benedenhuis woont. Mijn vrouw zei: "Dát is nou Lombok", en het kwam ook uit Lombok, die vrouw en dat korps.'

Déjà vu

De tweede verklaring voor de veranderingen in de wijk zijn de nieuwkomers die de leegkomende woningen huurden of kochten. Voor een deel waren dat studenten, maar het merendeel bestond uit buitenlanders. De gevestigde buurtbewoners verwachtten van hen dat ze meededen in het bestaande buurtleven. De eerste buitenlanders, zoals een handjevol Spaanse gastarbeiders, deden dat inderdaad.

Maar de nieuwkomers uit Turkije en Marokko die vanaf 1975 in de wijk kwamen wonen, hielden zich afzijdig. Ze deden maar half en half mee met de straatfeesten en werden geen lid van E.B.G. De eenheid van de straat kwam in het geding. Zelfs de polonaise als hoogtepunt van het feest was ineens minder leuk,

Terwijl ze zelf individualiseren in hun leefgedrag, verlangen ze van de nieuwkomers dat die het eigen vroegere gemeenschapsgevoel voortzetten.

met zo'n toekijkend buitenlands publiek. 'Want dankt deze dans z'n charme niet aan de deelname van álle feestgangers?'

Het was eenvoudig om de buitenlanders de schuld te geven. 'Ja, die buurt is er door kapot gegaan, doordat er buitenlanders kwamen. Daar kun je geen vreemden tussen zetten, dat gaat niet. Dan is het weg.' Wouters vat samen: 'Wat de buitenlanders wordt verweten is niet zozeer dat ze er zijn, maar dat ze doen alsof ze er niet zijn.'

Maar veel van de oude Lombokkers beseften ook dat dit verwijt niet helemaal eerlijk was. Ze hadden immers zelf al opgemerkt dat hun eigen deelname aan het buurtleven was teruggelopen. Ze hadden de primaire oorzaak bij de toenemende welvaart gelegd. Waarom zouden nieuwkomers zich dan moeten conformeren aan een voor henzelf achterhaalde vorm van collectiviteit? De desinteresse van de nieuwkomers onderstreepte of versnelde dus alleen maar wat toch al gaande was. In plaats van oude collectieve vormen te reanimeren die toch al niet de hunne waren, kozen zij ervoor om eigen, passender vormen op te bouwen, bijvoorbeeld rond moskee, koffiehuis en eigen winkels. Lang niet altijd waren dat exclusieve voorzieningen; een Turkse winkelier vertelde dat zijn klandizie voor slechts de helft uit Turken bestond, en voor de andere helft uit Grieken, Joegoslaven en Nederlanders.

De ergernis van veel gevestigde Lombokkers had ook te maken met een ongemakkelijk gevoel van *déjà vu*. Het dagelijkse leven van de nieuwkomers vertoonde immers op sommige punten – van de gezinsgrootte tot het sleutelen aan auto's op straat – een frappante gelijkenis met wat zij zich herinnerden van hun eigen bestaan van tien, twintig of veertig jaar terug. Ze werden geconfronteerd met een eerdere fase in hun eigen geschiedenis en ook al schaamden ze zich niet voor de herinnering, de terugkeer ervan ervoeren velen als een terugval: 'Het gekke is dat die buitenlanders hier in de straat eigenlijk doen wat vroeger heel normaal was en dat je je daaraan ergert.'

Dat buitenzitten wat die buitenlanders hier doen, dat is eigenlijk hetzelfde als wat onze ouders deden, en onze moeders gingen ook buiten breien. En dat je dat nu zo gek vindt.'

Op straat zitten

Het is duidelijk dat het verhaal van Lombok niet alleen gaat over collectieve sociale verbanden, maar ook over ruimtegebruik. Over de straat, de buurt, de verhouding tussen binnen- en buitenruimte, tussen privé en publiek en tussen individueel en collectief. We kunnen de straat en de buurt *collectieve ruimte* noemen. Nog beter is het om te spreken van de *ruimtelijke dimensie van de collectiviteit*.

Naar mate de basis en de vorm van de collectiviteit verandert, gebeurt dat ook met de ruimte. Toen de welvaart tot Lombok doordrong, was de straat niet meer wat-ie dertig jaar eerder was geweest. Hij veranderde van functie, beleving en status: van huiskamer, speelplaats en ultieme feestruimte tot parkeerterrein. Toen nieuwkomers de straat ongeveer zo gingen gebruiken als dat dertig jaar eerder was gedaan, klopte dat ook weer niet.

In het ruimtegebruik weerspiegelen zich de sociale verhoudingen en codes tot in alle subtiliteit. Wat dat kan inhouden, blijkt nog scherper uit Kees Bruins beschrijving van de Betonbuurt en vooral uit de behandeling van het op straat zitten. Sommige bewoners beschouwden het samen op straat zitten als een teken bij uitstek van de gezelligheid van de buurt, anderen verafschuwden het. Het kon per straat of zelfs per blok verschillen, en de bewoners konden dat ook precies aangeven.

'Wanneer je goed luistert, wordt het meer en meer duidelijk dat met de eenheid in de buurt in vroeger jaren geenszins een afwezigheid van maatschappelijke verschillen en tegenstellingen wordt bedoeld', noteert Bruin. 'Tussen de buurtbewoners bestonden uitgesproken maatschappelijke verschillen en deze weerspiegelen zich in een scherp hiërarchische ordening van afzonderlijke delen van de buurt.'

Deze vlijmscherpe culturele grenzen kregen een nieuwe betekenis door de komst van buitenlandse nieuwkomers. Ook zij gingen bij mooi weer buiten zitten. Daarmee leken ze zich aan te passen, zij het niet bij 'de buurt' maar bij een van de stromingen binnen de buurtcultuur. Zonder het te weten, begaven ze zich dus in een oude en diepe controverse.

Intussen bleek een oud-wethouder volkshuisvesting tegenover Kees Bruin teleurgesteld dat er ook in de nieuwbouw van Betonbuurt nog op straat werd gezeten. 'O ja, doen ze dat nog steeds? En dat

terwijl ze nu toch een tuintje hebben en balkonnetjes.' Hij ontkende dat het ontmoedigen van het buiten zitten iets van doen had met een beschavingsideaal – 'Als u bedoelt of het bouwbeleid erop gericht is om de mensen per se hun huizen in te drijven – nee, voor zover ik weet is dat niet zo' – en liet terloops merken dat het veeleer een kwestie van smaak betrof: 'Ikzelf heb er een hekel aan, dat wel.'

De heimweeclaim

Terwijl de langjarige bewoners zich uit het buurtleven terugtrekken – naar elders of naar binnen – blijven velen van hen het als 'hun' buurt zien. Dat geldt ook voor andere oude volkswijken. Een bekend voorbeeld vormen de Jordanezen die uit Amsterdam naar Purmerend zijn verhuisd en 's zomers op de camping in Bakkum staan. Nog vaak gaan ze op zaterdag naar 'hun' slagerij Louwmans om elkaar tegen te komen, bij te praten en te mopperen dat de Jordaan de Jordaan niet meer is.

De oude bewoners of oud-bewoners leggen hiermee een soort heimweeclaim op de buurt. Het is hún buurt, hún manier van leven, ook al hebben ze de buurt, of de manier van leven, of beide, achter zich gelaten. Ze kunnen er maar moeilijk aan wennen dat de nieuwkomers niet het bestaande patroon hebben overgenomen. Terwijl ze zelf individualiseren in hun leefgedrag, verlangen ze van de nieuwkomers dat die het eigen vroegere gemeenschapsgevoel voortzetten. Het verwijt aan de buitenlanders en de andere nieuwkomers zou dan ook een uiting van heimwee kunnen zijn, met de buitenlanders als zondebok voor het vertrouwde gemeenschapsgevoel dat ze zelf tussen hun vingers lieten wegglijpen.

II Lombok als parabel

In de twintig jaar sinds 1983 is veel gebeurd, en toch is het verhaal van Lombok nog herkenbaar. We kunnen het beschouwen als een parabel. In zekere zin (en met inachtneming van de schaalverschillen) is heel Nederland een nette buurt in verandering. We zijn in toenemende mate deel van de grote wereld, terwijl die wereld ook in onze eigen omgeving steeds meer merkbaar en zichtbaar is. Dat beïnvloedt de manier waarop we samenleven. Het heeft ook zijn weerslag op de manier waarop we de ruimte ervaren, gebruiken en vormgeven.

Openbare en collectieve ruimte

We hebben het tot dusver niet gehad over *openbare* ruimte. We kiezen de typering *collectieve* ruimte, oftewel de ruimtelijke dimensie van collectieve verbanden. Openbare ruimte is, volgens de omschrijving in het *Pleidooi voor de Openbare Ruimte* van de rijksoverheid, 'een koepelbegrip voor alle vrij toegankelijke ruimte'. In de verdere uitleg van het begrip ligt de nadruk, behalve op toegankelijkheid, op de mogelijkheid dat er iets gebeurt. Openbare ruimte is daarmee een begrip met de klank van stedelijke anonimiteit. Vervolgens kan een onderscheid worden aangebracht tussen bijvoorbeeld publieke ruimte, semi-openbare ruimte en geparochialiseerde ruimte.

Hier gaat het niet over openbare maar over collectieve ruimte. Dat betekent een andere invalshoek, een andere manier van kijken en een net iets andere vraagstelling. Het uitgangspunt is dat mensen met elkaar te maken hebben en met elkaar verbonden zijn, hoe dan ook en of ze willen of niet. Die onderlinge banden hebben ruimtelijke dimensies. We zullen ons buigen over collectieve verbanden met al hun complexiteit en veranderlijkheid, en over ruimten (plaatsen, straten, buurten) waarmee groepen mensen een band hebben.

Het begrip collectief is beladen, dankzij de collectivistische ideologieën en utopieën die betogen dat een bepaalde collectieve band goed en nastrevenswaardig is. De collectiviteit wordt in dat geval dwingend opgelegd, of moet dwingend worden verinnerlijkt, en ze sluit anderen uit. De geschiedenis heeft hiervan onaangename voorbeelden laten zien.

Hier gaat het echter vooral over feitelijke collectieven. Mensen zijn met elkaar verbonden door afhankelijkheidsrelaties. Die kunnen nadrukkelijk aanwezig zijn of vrijwel onbewust, vrijwillig of onontkoombaar. Afhankelijkheidsrelaties kunnen ook genegenheidsrelaties zijn, maar dat hoeft niet.

We zagen het al in Lombok, waar de bewoners,

dicht op elkaar, het wel samen móesten rooien. Dat sommigen van hen de eenheid of gezelligheid ook als iets moois afschilderden, of zelfs als een norm aan anderen voorhielden, is omdat het samenleven werkelijk mooie herinneringen kan opleveren. Het is vermoedelijk ook een manier om letterlijk van de nood een deugd te maken, en om trots uit armoede te peuren.

Het is duidelijk dat deze feitelijke collectiviteiten niet per definitie stabiel zijn. Van een afstand – in ruimte of tijd – is het gemakkelijk om vooral de eenheid te zien. Maar wie dichterbij komt, of er middenin zit, merkt dat er grote verschillen en tegenstellingen bestaan. Bovendien is de eenheid die uit nood ontstaat bijzonder gevoelig voor het verdwijnen van de nood. De hechtheid kan ook benauwend zijn, en menigeen onttrekt zich eraan zodra de kans zich voordoet. Als de gedeelde nood verdwijnt, verdwijnt de stabiliteit en neemt de individuele keuzevrijheid toe. Het is ook duidelijk dat het moeilijk is om aan ieder collectief verband te ontsnappen. Wij mensen hebben hoe dan ook met elkaar te maken en volledige individuele autonomie is een illusie. Wie uit een sociale structuur stapt, ruilt haar veelal in voor een andere structuur, een ander patroon van afhankelijkheidsrelaties. Welke collectieve verbanden zijn dat? En welke relatie hebben ze tot de ruimte waarin we leven? Dat zijn de vragen die hier zullen worden onderzocht.

Winst en verlies

De Lombokkers blijken uitstekende analisten van hun eigen veranderende samenleving te zijn. Vooral daar waar ze de oorzaak zagen in de welvaart, die individualisering en toenemende mobiliteit bracht.

Minstens zes vormen van mobiliteit kunnen we in het Lombokse verhaal terugvinden: verhuismobiliteit, recreatieve mobiliteit, automobilititeit, de huishoudenverdunding, de consumptieve bewegingsruimte waardoor er steeds meer gerief en gemak in huis kon worden gehaald, en de virtuele mobiliteit van de televisie (aan te vullen met: telefoon, grammofoon, internet). De eerste drie betekenen een definitieve, periodieke of dagelijkse trek naar buiten de buurt, de andere drie versterken de trek naar binnen de woning.

Deze ontwikkelingen hebben nieuwe patronen in het leven geschapen. Aangezien het om massamobilisering en massa-individualisering ging, is daarmee ook de stad veranderd. We zullen op verschillende manieren de veranderingen in beeld brengen, maar daarop vooruitlopend proberen we het in de vorm van een winst- en verliesrekening. Wat is er verloren gegaan? Wat is ervoor teruggekomen?

Lombokkers die probeerden de balans op te maken, raakten met zichzelf in de knoop. Ze waren

Hier gaat het niet over openbare maar over collectieve ruimte. Dat betekent een andere invalshoek, een andere manier van kijken en een net iets andere vraagstelling.

trots op de ontwikkeling die ze hadden doorgemaakt, en blij met de toegenomen welvaart. Tegelijkertijd betreunden ze het verdwijnen van de levendige buurtcultuur. De verzuchting over die rottige welvaart vat de gemengde gevoelens treffend samen.

De winst zit in afzonderlijke dingen, in individuele verworvenheden; het verlies in het gevoel van samenhang. Toch is er niet alleen samenhang verloren gegaan. Er zijn ook nieuwe collectieve verbanden, of mogelijkheden daartoe, ontstaan. Die zijn alleen minder gemakkelijk te verwoorden, en wellicht de eerste tijd ook niet goed te herkennen of op waarde te schatten, zodat de indruk van uiteenvallen overheerst.

Verloren is ook de intense beleving van de ruimte. Zoals de buitenlanders op het straatfeest stonden toe te kijken terwijl de polonaise zich in beweging zette, zo zijn ook de autochtone bewoners meer en meer toeschouwers geworden van hun eigen buurtcultuur. De eigen straat is een minder bekend gebied dan voorheen. De ruimte wordt een vraagteken. Als wij ons uit de straatruimte hebben teruggetrokken, wat gebeurt er dan met die ruimte? Blijft ze leeg? Vult ze zich met iets anders? Wat doen anderen ermee? Moeten we er bang voor zijn?

De winst- en verliesrekening wordt gecompliceerd door wat eerder de heimweeclaim is genoemd. Naar mate we feitelijk minder sterk aan een bepaalde plaats zijn gebonden, kunnen we ons emotioneel juist sterker aan die of een willekeurige andere plaats hechten.

Deze nostalgie is een paradoxale kracht: ze is per definitie eigentijds – als een droom van overzichtelijkheid, vertrouwdheid, stabiliteit en gedeelde herkenning – maar roept daartoe het verleden aan. Ze is in zekere zin plaatsloos of *footloose*, maar spreekt over gehechtheid en identiteit. Nostalgie is een utopisch gevoel, met het ideaal niet in de toekomst maar in het verleden geprojecteerd; het verleden als streefbeeld voor de toekomst.

III Plaats maken tussen netwerk en identiteit

Het uitgedunde weefsel

In Lombok waren we volgens Huib Wouters getuige van 'de uitdunning van het weefsel van contacten'. Weefsel is hier een mooie metafoor. Het weefsel wordt dunner, de gaten tussen de draadjes worden groter. Maar de hoeveelheid draad blijft gelijk en dus kan het dunner wordende weefsel zich steeds verder uitstrekken, tot het wellicht de hele wereld omspant.

Ziedaar de transformatie van het compacte vlechtwerk van de sociale cohesie naar het wijdmazig uitwaaiende web van de *netwerksamenleving*.

De netwerksamenleving is een begrip uit de theorie van de socioloog Manuel Castells. Hij betoogt dat de tegenwoordige samenleving wordt beheerst door wereldomspannende netwerken van economie en communicatie. Financiële markten zijn over de hele wereld met elkaar verstrengeld. De ontwikkeling, productie en consumptie van gebruiksgoederen zijn steeds verder uiteengetrokken. Communicatiemiddelen als televisie en internet brengen nieuws en informatie wereldwijd razendsnel onder handbereik.

Wie rijk genoeg is, zoals de meeste Nederlanders, kan profiteren van de mondiale netwerken. Er ontstaat een nieuwe tweedeling in de wereld tussen wie wel en wie niet mee kan doen in de netwerksamenleving. Die tweedeling verloopt niet langs vertrouwde scheidslijnen zoals oost-west of noord-zuid, maar veel grilliger en dynamischer.

Veel maatschappelijke structuren die hun kracht ontleenden aan een hecht en samenhangend netwerk zijn verzwakt en uit elkaar getrokken. Kerken en vakbonden zijn daar voorbeelden van, maar ook de democratische structuren van nationale staten. Nieuwe sociale structuren zijn nog onderontwikkeld. Castells maakt zich er zorgen over. Hij vreest rauwere verhoudingen en een gebrek aan beheersing. 'Mijn belangrijkste zorg is dat we leven in een periode waarin we technologisch overontwikkeld zijn, maar sociaal onderontwikkeld', zei hij in een interview in *NRC Handelsblad*.

Het netwerk als structuur van de samenleving is niet nieuw. Middeleeuwse handelsbetrekkingen hadden ook netwerktrekken, evenals de rooms-katholieke kerk of het Britse rijk. Maar de proporties zijn volledig veranderd. Het weefsel van afzonderlijke kleinschalige vlechtwerken is radicaal uitgedund, uitgesponnen en op veel grotere schaal met elkaar verknoot dan ooit tevoren.

De effecten in ons persoonlijke leven zijn groot. We hoeven niet eens achter de computer te zitten of een krant op te slaan om te merken dat ook wij op het

Een plaats
tussen weefsel
en netwerk

mondiale netwerk zijn aangesloten. Een blik in de kledingkast of de koelkast volstaat: een herenpak van het Indiaas-Nederlandse Mexx-merk gemaakt in Hongarije, Argentijns vlees, Nieuw-Zeelandse kiwi's, Zuid-Afrikaanse wijn. Ons spaargeld dwarrelt ergens onnavolgbaar door het netwerk van flitskapitaal. Met een Nederlands middeninkomen ligt vrijwel de hele wereld binnen ons bereik voor een vakantie van een paar weken. Ieder huishouden is een klein knoepje in het grote web.

Overigens is ook de koelkast zélf, waarin we de mondiale ingrediënten bewaren, een voorbeeld van onze toegenomen afhankelijkheid van netwerken. Nog niet zo lang geleden was het gebruikelijk om woningen van kelders te voorzien die voldoende koel- te boden om etenswaren te bewaren. Sinds deze taak door de koelkast is overgenomen, zitten er onder nieuwbouwwoningen geen kelders meer. Een vaste, bouwkundige voorziening, die eenmaal wordt gemaakt en daarna altijd beschikbaar is, is vervangen door een niet plaatsgebonden apparaat, dat voor z'n functioneren doorlopend afhankelijk is van het elektriciteitsnet.

Het netwerk is ook een manier om de structuur van ons eigen (samen)leven te begrijpen. We kunnen meer dan ooit vrij kiezen of we blijven wonen waar we wonen, of dat we naar elders vertrekken. Vestiging en binding aan een bepaalde plaats is minder een gegeven waarin we moeten berusten, en meer een van de opties in een leven dat behoorlijk *foot/loose* is geworden. Niet alleen wijzelf hebben een grotere actieradius, dat geldt ook voor familieleden, vrienden, kennissen, collega's en anderen met wie we contact onderhouden. De kennissenkring wordt een relatienetwerk. Onze relaties raken verspreid. Tegelijkertijd hebben we niet veel meer tijd om aan die relaties te besteden dan vroeger. Ook hier past dus het beeld van een wijd uitgesponnen en daarmee dunner geworden weefsel.

De menselijke traagheid

Om nog even aan de metafoor van het weefsel vast te houden: een net met grote gaten reikt ver, maar biedt weinig beschutting. En beschutting – binding, hechting – is óók een elementaire menselijke behoefte. Vrijwel niemand is in staat om volledig nomade te zijn, vrijwel iedereen heeft een sociaal nest nodig. Of het ultieme dichte weefsel van de cocon.

Tegenover de haast oneindige snelheid van het elektronische netwerk staat de traagheid van het menselijke lichaam. Tegenover de abstractie van de techniek staat ons eigen fysieke bestaan. Omstreeks 1990 is er de mooie term *wetware* voor bedacht, als

aanvulling op hardware en software. Wetware, dat zijn wij, met onze lichamen die voor zeventig procent uit water bestaan, met onze vette vingers en de roos die uit ons haar op het toetsenbord valt. In een technologische droomwereld wordt die wetware meestal als irrelevant gezien, en dat is precies de oorzaak waarom deze dromen nooit echt uitkomen.

Het verbaast dan ook niet dat de krachtige trend naar versnelling, schaalvergroting en globalisering reacties oproept. 'Hoeveel globalisering verdraagt de mens?' vraagt bijvoorbeeld de Duitse schrijver Rüdiger Safranski zich af. Hij wijst op 'de antropologische basisvoorwaarde dat mobiliteit en openheid naar de wereld met plaatsgebondenheid in evenwicht gebracht moet worden.'

Een vergelijkbare tegenstelling was er ook in de periode tussen omstreeks 1920 en 1960, toen filosofen, sociologen en psychologen zich bogen over het verschijnsel wonen. Er was een stroming die vond dat het eigentijdse wonen volledig vluchtig en bijna plaatsloos was, of moest zijn. De ideale woning in de gemobiliseerde samenleving was bij wijze van spreken de hotelkamer. Een andere stroming, met als belangrijke vertolker de Duitse filosoof Martin Heidegger, benadrukte juist de gehechtheid van het wonen aan een bepaalde plaats. Zijn referentie was een eeuwenoude boerenhoeve in het Zwarte Woud.

De eerste stroming heette destijds modern, terwijl Heidegger conservatief werd geacht. Maar het lijkt nauwkeuriger om de hotelkamer en de boerenhoeve, de snelle mobiliteit en de duurzame hechting, te zien als twee polen waartussen de ruimtelijke behoeften van mensen zich bewegen. De afweging tussen kelder en koelkast is er niet simpelweg een tussen oud en nieuw. Soms is de ene pool sterker en dan weer de andere, de krachtsverhouding kan per persoon of per culturele groep wisselen, maar geen van beide laat zich volledig wegdenken.

Met andere woorden: er zijn krachtige pogingen om het uitgedunde weefsel weer plaatselijk te verdichten tot overzichtelijke groepsidentiteiten. Kennelijk willen veel mensen niet berusten in een wereld waarin de oude grondslagen voor gedeelde identiteit zijn verdwenen, zonder dat er meer voor in de plaats komt dan 'markets, networks, individuals, and strategic organizations', in Castells' woorden. Ze groeperen zich rond *verzetsidentiteiten* om te verdedigen wat er nog is. Of rond een offensieve, expansieve *project-identiteit* die de gaten die de netwerksamenleving laat vallen, moet vullen met een nieuw moreel weefsel.

Maar waarop kunnen die groepsidentiteiten worden gebaseerd? In veel gevallen grijpen ze met nieuwe kracht terug op oude bindmiddelen, zoals

godsdienst, natie, taal, etniciteit of familie. De felle Joegoslavische oorlogen kunnen in dit licht worden gezien, evenals de opkomst van fundamentalistische bewegingen binnen de grote godsdiensten. In andere gevallen betreft het sociale bewegingen die op eigentijdse gronden autonomie proberen te bereiken, zoals het feminisme of de milieubeweging. Ook de geglobaliseerde economie en media zelf kunnen de dragers zijn van nieuw gemeenschapsgevoel, bijvoorbeeld tussen fans van Britney Spears of Mickey Mouse waar ook ter wereld.

Vorbij de individualiseringsmythe

In de vorige paragraaf zijn we snel doorgeschoten van oude naar nieuwe collectieve identiteiten. Hebben we daarbij niet een van de belangrijkste trends van de laatste jaren overgeslagen, namelijk de individualisering? Zeker, maar individualisering is mogelijk een veel oppervlakkiger of reactievere trend dan we willen geloven.

Ieder van ons leeft in een dicht en ingewikkeld netwerk van afhankelijkheidsrelaties die ons in staat stellen om comfortabel te leven. En het is precies omdat we zo afhankelijk zijn van elkaar en van anonieme structuren, dat we graag het beeld koesteren van onszelf als mondig, geëmancipeerd en autonoom handelend individu. Individualisering is te beschouwen als 'de romantiek van onze tijd', zoals Paul Kuypers en Geert Mak het al in 1988 noemden; het is 'een reactie op een onderliggende cultuurstroom die precies de tegenovergestelde kant op gaat.'

Het collectieve is onontkoombaar, zij het niet altijd aan de oppervlakte zichtbaar of grijpbaar. Zeker, het is nuttig en wellicht therapeutisch om in ruimtelijk beleid en architectuurbeleid uitdrukking te geven aan het verlangen naar individualiteit. Het maakt ons afhankelijke leven draaglijker als we tenminste nog iets voor onszelf hebben, al is het maar een niche en voor een deel zelfs illusie. Maar het is een nog dringender opgave om de onderliggende cultuurstroom serieus te nemen, door de reëel bestaande collectieve vormen onder ogen te zien, en te onderzoeken hoe ze in het ruimtelijk beleid en ontwerp kunnen worden betrokken.

In de komende paragrafen zullen we daarom een aantal vraagstukken van individualiteit en gemeenschappelijkheid de revue laten passeren, met daarbij de vraag hoe zij ruimtelijk relevant kunnen zijn. Het is een verkenning waarbij het collectieve gehalte en de collectieve vorm nog lang niet vaststaan. De thema's en de bijbehorende vragen kunnen juist op lokaal niveau verder worden uitgewerkt in het kader van de culturele planologie. Achtereenvolgens beschouwen

we onszelf en onze medemensen als buurtgenoten, doorstromers, samenwerkers, reisgenoten en spelers. In deze thema's is globaal het aloude viertal wonen, werken, verkeer en recreatie te herkennen. Sommige thema's ontbreken hier maar verdienen een afzonderlijke uitwerking, zoals de bindende kracht van levensbeschouwelijke overtuigingen.

Buurtgenoten

De collectiviteit in het buurtleven van Lombok was gebaseerd op onvermijdelijkheid en noodzaak. Dat principe geldt nog altijd: we delen het onvermijdelijke en het noodzakelijke. Vroeger kwam de noodzaak tot gezamenlijkheid voort uit armoede: 'Door de armoede was je van elkaar afhankelijk. Zat je in moeilijkheden dan ving je mekaar op.' Die armoede is goeddeels verdwenen. Dus luidt de vraag: welke noodzaak (of zelfs: welke nood) noopt nu tot gezamenlijkheid op de schaal van een buurt of wijk?

De gezamenlijkheid kan voortkomen uit gedeelde elementaire behoeften, van zowel praktische (oplevering van nieuwbouw, inrichting en beplanting van de openbare ruimte, kinderspeelplaatsen, crèches, scholen en andere voorzieningen) als psychologische aard (bescherming, gemak, herkenbaarheid).

Praktische problemen die een gezamenlijke aanpak vragen, zijn op een specifieke manier te vinden in nieuwe wijken. Een beeld hiervan is te vinden in het boek *Buitenwijk* van Arnold Reijndorp en anderen uit 1998. Het collectieve leven van de buitenwijkers blijkt niet overweldigend. Weinigen voelen zich ertoe geroepen het buurthuis of het wijkcentrum te frequenteren. Ook de animo voor andere collectieve voorzieningen houdt niet over. Het zijn geen verrassende uitkomsten. De laatste bestuurders van Eensgezindheid Brengt Gezelligheid hadden het van tevoren kunnen vertellen: te veel welvaart, dan komen de mensen niet.

Net als in Lombok zijn collectieve vormen die hun bestaansreden vinden in een duidelijk aanwijsbare noodzaak, wél succesvol. Dat zijn hier de huurders- en kopersverenigingen. Zij bloeien vooral in de beginperiode, wanneer er nog gezamenlijk actie nodig is, bijvoorbeeld om opleveringsmankementen te laten verhelpen. De gezamenlijke noodzaak is doorgaans van tijdelijke aard. Sommige verenigingen houden nog een beheerfunctie, maar de meeste sterven een zachte dood.

Volgens de auteurs van *Buitenwijk* zijn die verenigingen het succesvolst die het minst het aura hebben van een integratiekader: 'De bewoners willen niet worden geïntegreerd door een kader. Met wie zij omgaan, houden zij het liefst zelf in de hand.' Drie

succesfactoren zijn: de initiatiefnemers moeten hun wijkgenoten niet benaderen met een bevoogdende maar met een onderhandelende houding, de inzet moet niet het onderlinge contact op zichzelf zijn maar een gezamenlijke activiteit, en het lidmaatschap moet status bieden.

Volgens Reijndorp c.s. laten buitenwijkbewoners hun onderlinge gedrag leiden door enkele ongeschreven regels. De voornaamste hiervan is de regel van de persoonlijke autonomie: 'het recht om het leven naar eigen goeddunken in te richten. (...) Deze persoonlijke autonomie kan alleen een norm zijn als deze algemeen geldt, wat inhoudt dat ook rekening moet worden gehouden met anderen.'

De wijketiquette is dus gebaseerd op terughoudendheid. Niemand wil een opdringerige of te gretige indruk wekken. De volgende vraag is hoe deze norm van terughoudendheid kan worden verenigd met de behoefte aan contact die de meeste mensen toch óók hebben, al was het maar uit nieuwsgierigheid.

Een indringende reden voor gezamenlijkheid in woonwijken is angst. Vooral na ruzie of een misdrijf in de buurt kan gedeelde angst tot grote saamhorigheid leiden. Soms komen hieruit nieuwe vormen van buurtorganisatie voort, zoals een buurtcomité bemiddelingspogingen of dappere huisvaders die 's avonds samen patrouilleren.

Angst kan, op een ingewikkelde en paradoxale manier, een buurt binden en scheiden tegelijk. 'In a world of risky strangers, it is difficult to trust', schrijft de Engelse socioloog Frank Furedi in zijn boek *Culture of Fear*. We zijn over het algemeen bang voor vreemden dan voor bekenden en dat geldt ook voor de eigen woonomgeving. Hoe minder goed we die kennen, hoe gemakkelijker we er spoken zien. Uit zo'n sfeer van angst en wantrouwen kan paradoxaal genoeg een collectieve noemer ontstaan. Samen bang voor elkaar (of voor het vreemde of beide tegelijk) scheidt immers ook een band.

Op een zelfde manier kunnen ook conflicten een bindmiddel zijn. De openbare ruimte ontpopt zich soms als ruimte van confrontaties, van botsende claims, ongenoegen, verwaarlozing en twist. Wat we dan delen is het conflict. De emoties kunnen hoog oplopen. Soms richten ze zich naar buiten, met vaak de overheid als vijand en NIMBY als strijdkreet. In andere gevallen ontstaat een onderlinge strijd van het type dat programmamaker Frans Bromet dikwijls in beeld heeft gebracht.

Angst, wantrouwen en conflicten kunnen het buurtleven ernstig verlammen. Tegelijkertijd zijn het, hoe negatief ook, tekenen van betrokkenheid. De vraag is hoe die gezamenlijke betrokkenheid een positieve

Angst, wantrouwen en conflicten kunnen het buurtleven ernstig verlammen. Tegelijkertijd zijn het, hoe negatief ook, tekenen van betrokkenheid. De vraag is hoe die gezamenlijke betrokkenheid een positieve draai kan krijgen.

draai kan krijgen. Bijvoorbeeld door (als buurtbewoners maar ook gemeente) niet te wachten tot er iets mis gaat, maar al veel eerder te streven naar vormen van gezamenlijk buurtbeheer.

In bestaande wijken kan de samenhang worden versterkt door grote of kleine projecten die als condensatiepunten werken. Soms worden ze geïnitieerd door de gemeentelijke overheid ('strategische interventies'), soms door burgers, organisaties of bedrijven.

Het besef van geschiedenis kan eveneens een bindende kracht zijn. De ouderdom van een wijk is dan een kwaliteit op zichzelf. Naar mate een wijk langer bestaat worden de verschillen tussen oudere en recentere bewoners gerelativeerd. Ook al kwam de een later dan de ander, en ook al leven ze anders, toch staan ze allemaal onder de paraplu van diezelfde geschiedenis. Bij alle grote verschillen tussen de vroegere en huidige bewoners van Lombok zijn ze ook onderling verbonden, doordat hun levens zich afspelen in dezelfde herkenbare straten. Ze delen een geschiedenis die kan worden verteld met als geheugensteun de gebouwen die er grotendeels nog staan, en die liefdevol wordt opgetekend en van oude ansichten voorzien in boeken over de wijk, zoals *Een wijk met een eigen smaak* over Lombok.

Ook elders spelen publicaties over de wijk een bindende rol. Zo is over de Oostelijke Eilanden in Amsterdam een handvol boeken verschenen, die allemaal gemakkelijk hun weg vonden naar de boekenkasten van de trotse bewoners. De boeken documenteren de nieuwbouw en geven de achterliggende filosofie weer van gemeente, opdrachtgevers en ontwerpers. Veel boeken refereren bovendien aan het havenverleden van het gebied: toen er schepen lagen, pakhuizen stonden en de geur van cacao hing, langs kaden die nu volledig zijn getransformeerd maar toch nog te traceren in de eigen woonwijk. Zo verschaffen deze boeken de gloednieuwe wijk tevens een gezamenlijke geschiedenis, een geschiedenis die vrijwel niemand zelf heeft meegemaakt, maar waarvan nu iedereen de verhalen kent.

Hiermee zijn we aanbeland bij de welbewuste pogingen om wijken of buurten een gemeenschappelijke identiteit te geven. Overheden en projectontwikkelaars spelen hierop in bij nieuwbouwprojecten, bijvoorbeeld door een pionierssfeer te benadrukken of door quasi-ouderwetse namen te kiezen, die een eerbiedwaardige geschiedenis als bindend en statusverschaffend element suggereren, zoals Hoogh Boulandt in Utrecht. Zo'n bewust geconstrueerde of gethematiseerde wijkidentiteit wordt veelal ondersteund door weloverwogen stedenbouwkundige en architectuurkeuzes, die op hun beurt weer ondersteund worden door verwijzingen naar populaire wijken in de bestaande stad. Voor de Haagse Vinexlocatie Ypenburg werd vooraf de sfeer van het Statenkwartier beloofd, voor Borneo Sporenburg in Amsterdam werd gerefereerd aan de Jordaan en overal in het land verrijzen wijkjes in een jaren-dertigstijl. In extreme vorm kan de woonstad uiteenvallen in een 'archipel van enclaves', zoals dat door onder anderen Maarten Hajer is genoemd. In hoeverre bewoners de planmatig opgelegde identiteit inderdaad als een bron voor gemeenschappelijkheid ervaren en blijven ervaren, zal de tijd leren.

In de zoektocht naar verwoording van het gemeenschappelijke wordt de vrijwel exclusieve oriëntatie op de wijk – zoals voorheen in Lombok – aanvaard als gepasseerd station. Het collectieve balanceert tussen vluchtigheid en bestendigheid. Wat bewoners delen is verregaande individualiteit als maatschappelijke norm, maar ze delen ook elkaars fysieke nabijheid. Ze delen evenzeer een behoefte aan privacy als de vraag hoe deze behoefte wordt gecombineerd met de even primaire behoefte aan contact en vertrouwdheid. Ze delen gereserveerdheid en nieuwsgierigheid. Ze delen ervaringen in dezelfde straat, dezelfde buurt, maar ook de wetenschap dat de gezamenlijke ervaringen zich niet zoals voorheen over tientallen jaren zullen uitstrekken. Het collectieve is een puzzel, waarvan de uitkomst niet vanzelfsprekend of stabiel is. Maar dat maakt de behoefte om te puzzelen niet minder hevig.

Doorstromers

De grote verhuismobiliteit wordt vaak aangevoerd als een teken van individualisering en onthechting. De redenering gaat dan in één richting: individualisering is een maatschappelijk gegeven en daar moeten overheden en bedrijven zich bij aanpassen. Of, in markttermen: de vraag bepaalt het aanbod. Maar dat is slechts een deel van het verhaal. Op de markt kan de vraag het aanbod bepalen, maar even goed scheidt het aanbod de vraag. Bovendien is de systematiek

die vraag en aanbod verbindt niet neutraal. Daarom vragen we ons af: verhuizen we echt zo vaak uit eigen vrije, individuele wil of speelt er meer mee?

Hiervoor grijpen we terug op het reeds aangehaalde boek van Paul Kuypers en Geert Mak. Hun ontleding van de individualiseringsmythe was tegelijkertijd een aanval op de manier waarop in de politiek over individualisering werd gesproken. Er mag dan zoiets bestaan als een autonome individualiseringstrend, zo betoogden zij, maar vervolgens gaan politici met dat verhaal over individualisering aan de haal om er andere doelen mee te bereiken of te legitimeren, zoals de afbraak van bestaande collectieve arrangementen.

Van de individualistische inslag van het wonen kunnen we ons afvragen in hoeverre het om autonome of afgedwongen individualiteit gaat. Bijvoorbeeld door te kijken naar de oorzaken en redenen waarom mensen verhuizen. Nederlanders verhuizen vaak, gemiddeld eens per acht jaar. Er zijn allerlei maatschappelijke en demografische verklaringen voor te geven, en in veel gevallen zal het verhuizing uit eigen wil zijn. Maar er zijn voor deze verhuismobiliteit ook oorzaken aan te wijzen in de manier waarop de Nederlandse volkshuisvesting en de woningmarkt zijn ingericht.

Doorstroming is een kenmerk, en bijna een levensnoodzaak, van dit systeem. De sociale huursector gaat uit van een vrij strikte koppeling tussen inkomen en woning. Wie te veel of te weinig verdient voor zijn woning, maakt zich schuldig aan *scheefwonen* en zou eigenlijk moeten verhuizen naar de duurdere woning waar hij financieel thuishoort. Zodra er te veel wordt scheefgewoond, hapert de doorstroming en raakt het volkshuisvestingsstelsel in grote problemen.

Zo wordt *passend* wonen uitgelegd als een toewijzingstechnische en financiële kwestie. Uitgangspunt is niet dat je woont in een wijk waar je je thuis voelt, maar dat je woont in een prijsklasse waar je naar inkomen thuishoort. De intrinsieke waarden die het wonen heeft, zowel individueel als in relatie tot anderen, worden dan al gauw overschaduwed door de mogelijke verdenking van scheefwonen. En dat terwijl scheefwonen sociaal gezien juist bijzonder profijtelijk kan zijn. Het zorgt niet alleen voor stabiliteit maar ook voor menging en differentiatie langs andere dan alleen inkomenslijnen, en het komt zo de diversiteit en de veerkracht van een wijk ten goede.

De oplossing voor deze spanning tussen de sociale voordelen van scheefwonen en de financiële beperkingen, wordt doorgaans gezocht in nog nauwere afstemming tussen vraag en aanbod onder de noemer maatwerk, gecombineerd met strengere controle. Zo wordt getracht de speling tussen het model

Een plaats
tussen weefsel
en netwerk

en de werkelijkheid van alledag te verkleinen. Het is een strakke, weinig flexibele werkwijze, die zich stroef verhoudt met de lenige en vindingrijke maatschappelijke dynamiek.

Alleen al daarom is het zinvol om ook alternatieve oplossingen uit te werken, waarin de scheefheidsmarge juist wordt verruimd om plaats te maken voor een flexibeler, meer ontspannen relatie tussen de sociale waarden van continuïteit en mobiliteit. Doorstroming blijft wenselijk, maar zou meer het tempo moeten krijgen van een kalme en soms meanderende laaglandrivier.

De markt voor koopwoningen wordt geregeerd door andere wetten dan die van de sociale huur, maar ook hier is doorstroming een bijna dwingend gegeven. Er zijn weinig woningen met overruimte. De meeste woningen passen nét, en bij veranderende omstandigheden passen ze al snel niet meer. De doorstroomtypologieën heersen. Ze zijn, ongeacht hun verschijningsvorm, in functionele zin meer verwant aan de tijdelijkheid van de hotelkamer dan aan de boerenhoeve van Heidegger.

Het is bijvoorbeeld te zien aan de gemiddelde woning op een Vinex-locatie, zoals beschreven door A. Straub in zijn onderzoek *Woningontwerp op Vinex-locaties*. Op de begane grond vinden we een woonkamer met in 95 procent van de gevallen een open keuken, ook al zouden veel kopers liever een gesloten keuken willen. In de veelal smalle woning past de keuken nergens anders dan naast de entree, wat onontkoombaar leidt tot de tuingerichte woonkamer. Boven bevinden zich doorgaans één grote slaapkamer plus twee of drie kleintjes van vaak maar zes vierkante meter. In zo'n Vinex-woning past een gezin met één of twee jonge kinderen, maar daar is alles mee gezegd. Zodra de kinderen iets ouder zijn, is het huis te krap; de wooncarrière moet ergens anders worden vervolgd.

Een systeem dat zo sterk leunt op doorstroming – en dat vastloopt als de doorstroming hapert – zet in feite een bonus op onrust en een instabiele wijk. Het ontmoedigt ambities om thuis te raken voor de rest van je leven. Wie langer blijft, loopt een steeds grotere kans om ontheemd te raken in de eigen wijk.

Het is goed denkbaar dat deze instabiliteit ook de levensduur van wijken aantast. Niet alleen de mensen, ook de woningen en wijken stromen door, en discontinuïteit lijkt de regel. Het delen van herinneringen aan een bepaalde plaats wordt een stuk moeilijker naar mate de omloopsnelheid van woningen en wijken omhoog gaat. Het zou een reden moeten zijn voor terughoudendheid bij het afdanken van woningen en wijken, zoals dat de laatste jaren

Het woonwerkverkeer is vermoedelijk de meest intense terugkerende collectieve ervaring die we kennen.

onder de noemer herstructurering gebeurt.

In het systeem van doorstroming ontbreekt een langetermijnperspectief. De zogeheten nieuwe woningnood wordt slechts behandeld als een opstopping in het noodzakelijke proces van doorstroming: als die prop eruit is, komt het vanzelf weer goed. Dat valt nog te bezien. De echte vraag is hoe het komt dat er al bijna zestig jaar woningnood heerst, die keer op keer bijna is opgelost, maar dan toch telkens weer in alle hevigheid terugkeert.

Kan het zijn dat de noodsituatie juist in stand wordt gehouden door de afhankelijkheid van doorstroming? Is de Nederlandse woningmarkt op de glijdende schaal tussen hotelkamer en boerenhoeve nog steeds, en ondanks de boerderetteverpakking, vooral een hotelmarkt? Is er een alternatief? Is het mogelijk om woningen en wijken zo te beheren, te bouwen, te bedenken, dat ze uitnodigen om een leven lang, en zelfs langer dan één leven, mee te gaan?

Samenwerkers

Tot de verdwenen vormen van collectief ruimtegebruik behoort de arbeidersmassa die aan het eind van de dag de fabriekspoort uitstroomt: lopend, fietsend, een enkeling op de brommer, pratend, lachend, shagjes draaiend en elkaar 'tot morgen' toeroepend. De fabrieken zijn verdwenen, sterk geautomatiseerd, verplaatst naar de periferie van de stad of naar elders op de wereld. En de resterende arbeiders – die niet meer zo heten – komen en gaan in meerderheid per auto.

Zeker, economische activiteiten en de economische structuur zijn sterk bepalend voor de ruimtelijke ontwikkeling en het ruimtelijk beleid. Sinds eind jaren tachtig is er in het rijksbeleid veel aandacht voor ruimtelijk-economische structuurversterking, concreet uitgewerkt in beleid voor stedelijke knooppunten, sleutelprojecten en Nederland distributieland. Ook op lager schaalniveau is hard gewerkt aan bedrijfsterreinen, met fraaie en minder fraaie resultaten. Maar de invalshoek is dan vooral die van geld-, goederen- en kennisstromen en van verbetering van het vestigingsmilieu. Veel minder is er gekeken naar de collectieve patronen die samenhangen met arbeid.

Toch wordt er nog altijd veel gewerkt. Arbeid kenmerkt zich in Nederland door een gemiddeld hoge

productiviteit en een lage participatie. Deze gemiddelden worden mede veroorzaakt doordat het wat tragere, iets minder productieve werk in de afgelopen decennia drastisch is gesaneerd. Wie werkt, wordt geacht hard te werken, en wie dat niet kan bijhouden, valt er al gauw buiten. En dat terwijl mensen die op een iets lagere snelheid werken vaak juist belangrijk kunnen bijdragen aan de sociale cohesie in een organisatie of aan het maatschappelijk functioneren ervan. In de publieke sector is dit verlies in de afgelopen jaren gedeeltelijk gecompenseerd door gesubsidieerde banen zoals Melkert- en ID-banen, maar over het algemeen is de arbeid een zaak van hollen of stilstaan. Wie werkt, ziet de grens tussen werk- en privé-tijd vervagen, terwijl we over het gehele leven gerekend, minder werken dan ooit in de geschiedenis.

Arbeid is een min of meer geïsoleerde bezigheid geworden, ook in ruimtelijk opzicht. In kantorenparken bijvoorbeeld is ieder kantoorgebouw een zelfvoorzienend eiland, omspoeld door een eigen parkeerterrein. Dat zijn geen plaatsen waar je als vanzelfsprekend tussen de middag een stukje gaat flaneren, zo je daarvoor al de tijd hebt.

Vreemd genoeg geldt bijna hetzelfde voor veel grote kantorenconcentraties midden in de stad, met als markant voorbeeld het Spuikwartier in Den Haag. Hier werken vele duizenden gemeente- en rijksambtenaren, maar waar zijn die tussen de middag of na vijven? Zij zouden samen de solide basis – oftewel de kritische massa – kunnen zijn van een levendig *civic center*, met terrasjes, restaurants, winkels en andere voorzieningen. In de goedkope winkelruimten in de Zwarte Madonna van Carel Weeber zou een rij exotische eetgelegenheden kunnen zitten, vergelijkbaar met het aanbod in de oude markthal van Spitalfields Market in Londen, waar de kantoor-klerken voor hun lunch kunnen kiezen tussen curries, biriyani's, taco's, hamburgers en satés. Bovendien zouden hun bezigheden net iets meer zijn verweven met het straatleven van alledag.

Maar de Nederlandse ambtenaren gaan de straat niet op. Ze blijven binnen, ieder in het eigen domein, en ze lunchen in het bedrijfsrestaurant. Het betekent dat ze, hoewel in openbare dienst, nauwelijks in de openbaarheid bestaan. Zou het anders kunnen? Aangezien het om overheidsdiensten gaat (in het Haagse voorbeeld vooral van het rijk, maar hetzelfde geldt voor gemeente- en provincieambtenaren overal in het land) is dat een vraag die openbaar bestuurders zich in het kader van de culturele planologie kunnen stellen: in hoeverre kan de arbeid van onze ambtenaren van directe invloed zijn op het gebruik van de openbare ruimte?

Reisgenoten

Het ritme van de arbeid is misschien wel het best onderweg te herkennen, aan de files op de weg en in het openbaar vervoer. Daaraan is te zien dat we nog altijd in grote aantallen 's ochtends naar het werk gaan en aan het einde van de middag terugkomen. Het woonwerkverkeer is vermoedelijk de meest intense terugkerende collectieve ervaring die we kennen. Weinig ruimten zijn zo collectief als de verkeersruimte in de spits.

Om die reden is het zinvol om ook het verkeer en vervoer met de blik van de culturele planologie te bekijken. Wat betekent het dat de dagelijkse forenzenstroom een collectieve ervaring is? Wat is het dat de reizigers delen? Welke mogelijkheden biedt dit? Soms lijkt het dat forenzen, behalve hun route, vooral ergernis delen: ergernis over de trage voortgang, over afwijkingen van de dienstregeling, over volte en over wangedrag van enkelingen. Kunnen er ook positievere grondslagen voor collectiviteit worden uitgewerkt?

Knooppunten en overstapplaatsen verdienen bijzondere aandacht. Waarom zijn trein- en vooral busstations vaak toch zo ongerieflijk, tochtig of juist krap, zodat je je er als reiziger al snel een sluitpost voelt? Waarom zijn er niet meer stationshallen die, zoals in Den Haag Centraal en Groningen, royaal genoeg zijn om je als reiziger het gevoel te geven dat je de ruimte krijgt? Waar zijn de grote, overdekte busstations waar de wachttijd tenminste wordt goedgemaakt door het genot van een bijzondere plaats? Waar zijn de plaatsen die het reizen – ook al is dat dagelijks heen en terug – tot een gezamenlijk feest maken?

Samenspelers

We hebben meer vrije tijd en meer geld te besteden dan ooit. Elk van deze twee maatschappelijke factoren heeft invloed op de manier waarop we ons tot elkaar en tot de ruimte verhouden, en samen doen ze dat eens te meer.

We hoeven, althans in ons deel van de wereld, minder tijd te besteden aan het verwerven van de eerste levensbehoeften. Zo hebben we meer gelegenheid voor iets anders, en kunnen we ons ook meer inspannen voor ervaringen en artikelen die vroeger onbereikbare luxe waren. Daardoor gaan we ook met andere ogen naar de wereld om ons heen kijken: minder met utilitaire criteria en meer met criteria die verband houden met geweten, moraal, smaak, zin, betekenis, communicatie, hechting, lust en bevrediging. Ziedaar de ontwikkeling die wordt aangeduid als de *esthetisering van het wereldbeeld*.

Ook het aardoppervlakte – het landschap, dorpen en steden – onttrekt zich er niet aan. Steeds minder mensen zijn in directe zin economisch afhankelijk van het land, en voor steeds meer mensen is het landschap een tafereel of een omgeving om mooi of prettig te vinden. Dat schept mogelijkheden voor ruimtelijke programma's die door de esthetische blik zijn geïnspireerd, zoals landschapsbehoud en programma's gericht op recreatie en toerisme. In de stad gebeurt in feite hetzelfde. De arbeid drukt een zwakker stempel op de openbare ruimte dan voorheen, en bij de inrichting van de stad krijgen esthetische en leisureoverwegingen een zwaardere inbreng.

De opkomst van de vrijetijdssamenleving heeft dus belangrijke ruimtelijke gevolgen. Daarover is de laatste jaren uitvoerig gepubliceerd, onder meer door Hans Mommaas, Tracy Metz en Rudie Kagie. Ze schreven overigens allemaal in de overvloedige jaren toen de pret tot in de hemel leek te kunnen groeien, en het is de vraag of hun schets in alle opzichten de verslechterde economische situatie overleeft.

Hier is van belang in hoeverre het om collectieve vormen gaat. De massale toename van de vrijetijdsbesteding heeft enkele paradoxale gevolgen. Veel ervaringen die we nu esthetisch of toeristisch noemen, bestonden in vroegere tijden ook al, maar waren toen slechts voor een enkeling weggelegd. Nu is het genieten gedemocratiserd. Diezelfde ervaring is voor iedereen bereikbaar. Juist daardoor is ze moeilijker te bereiken dan ooit. Immers, een wezenlijk onderdeel van de ervaringen van vroeger was hun exclusiviteit, en de rust waarmee ze konden worden genoten.

Een andere paradox is die van het recreatieve hoofd- en medegebruik. Veel van de nu nog populaire vrijetijdsbestedingen zijn ooit begonnen als recreatief medegebruik van iets wat daarvoor niet was bedoeld. Wandelen over landpaden, flaneren door de stad, oude tempels of kerken bezichtigen, een berg beklimmen of kuieren over een boerenmarkt in de Provence: al die zaken ontlenen charme aan de ervaring dat je als buitenstaander iets meebeleeft dat eigenlijk niet voor jou is bedoeld. Recreatief medegebruik betekent een ontsnapping uit je normale wereld, waarin je doet wat je behoort te doen op de plaatsen die daarvoor zijn ingericht.

Recreatief medegebruik is dus iets voor omgevingen die in beginsel niet voor recreatief gebruik zijn ingericht. Daarnaast bestaan plaatsen en voorzieningen die er juist wel voor zijn bedoeld: speeltuinen, pret- en vakantieparken, musea, rondleidingen, winkelcentra. Het lijkt een helder onderscheid, dat correspondeert met uiteenlopende recreatiewensen

en misschien zelfs verschillende menstypen: wie recreatie wil consumeren gaat naar Disneyland, wie actief wil recreëren trekt er zelf op uit. Maar het verschil is toch niet zo simpel.

Aan de ene kant is het de vraag hoe eigen die eigen vormen van recreatief medegebruik zijn. Onze wensbeelden voor een bijzondere vakantie hebben we zelden helemaal van onszelf. We zijn niet de enigen die ervan dromen onverwacht in een prachtig vergane-gloriehotel terecht te komen. Ook wie ieder gebaad pad probeert te vermijden bevindt zich in gezelschap: die gaat extreem. Bovendien probeert de toeristische industrie voortdurend ervaringen die min of meer spontaan, in kleine kring zijn ontstaan, te absorberen voor grootschaliger, populaire exploitatie. Steeds meer bezigheden worden tot toeristische attractie bestempeld, zoals het boodschappen doen is geannexeerd door het *funshoppin*. Rauw en ongerept gebied dat nog onbekommerd kan worden medegebruikt is schaars en dat verklaart ook de verrukte reacties als er spontaan weer een nieuw en verrassend gebied wordt ontdekt, zoals in de jaren negentig het geval was met de Maasvlakte.

Tegelijkertijd is het de vraag of de geregisseerde pretomgevingen alleen maar op de voorgeprogrammeerde manier kunnen worden gebruikt. Nu recreatie en toerisme zo'n krachtig stempel op steden, landschappen en enclaves drukken, wordt het mogelijk om ze op een paradoxale manier mede te gebruiken. Het toeristisch landschap wordt zelf onderwerp voor ontdekkingsreizen. Door eenvoudigweg een andere manier van kijken aan te nemen kunnen we ons laten verrassen. Zo kunnen we een subversieve eigen Disneyland-ervaring samenstellen, de *Alternative Ride* zoals de onderzoekers van het Project on Disney het noemden. En met een lichte verschuiving van het blikveld ontdekken we dat de Efteling, tussen de attracties door, bovenal een bijzonder groen en goed aangelegd wandelpark is.

Nog een stap verder gaat het Arnhemse kunstenaarscollectief GANG, dat onder de naam P-Reizen geheel verzorgde busreizen organiseert naar de *parallele wereld* van vaak onaanzienlijke vermaaksmogelijkheden in de marge van het stedelijk gebied. Zo wordt het massatoerisme zélf een boeiend en rijkgeschakeerd cultureel fenomeen, met allerlei nog lang niet uitgekristalliseerde vormen van individualiteit en collectiviteit.

Een interessante vorm van vrijetijdsbesteding is de semi-vaste verblijfsrecreatie in vakantieparken, op campings en in volkstuinten. Hier staan in feite de schaduwoningen die het mogelijk maken om periodiek – bijvoorbeeld ieder weekeinde en vaak alleen in

het zomerseizoen – aan de eigenlijke woning te ontsnappen. Daarmee kun je tevens afstand nemen van de ingewikkelde sociale etiquette die, zoals we zagen, dicteert dat je je over het algemeen op de vlakke houdt, niet opdringerig bent en anderen in hun waarde laat. Op de camping of de tuin is het mogelijk om daarvan af te wijken en een meer uitgesproken samenlevingsvorm te kiezen, met lossere omgangsvormen of juist strakkere regels. Stacaravans, volkstuintjes, vakantie-huisjes en dergelijke zijn in die zin dependances van het stadsleven, die het stadsleven speelruimte geven en zodoende meehelpen om onopgeloste sociale fricties elegant te laten verdampen.

Tot slot nog enkele observaties over vrijetijdsbesteding in woonwijken. Een opmerkelijke verschijning in het eerder genoemde boek *Buitenwijk* is de tennisvereniging. Sport, en vooral tennis, blijkt zich te onttrekken aan het overheersende beeld van nauwelijks tot gemeenschappelijke activiteit te bewegen buitenwijkbewoners. Kennelijk voldoet de sportvereniging aan de eisen die de code van terughoudendheid stelt aan gezamenlijke ondernemingen. De sportieve activiteit op zichzelf legitimeert een nauw, zelfs lichamelijk contact tussen autonoom blijvende personen, terwijl ze voor en na het spel, en ook tussendoor, gelegenheid biedt tot een ontspannen en informeel samenzijn. Het tennisspel lijkt hiervoor bijzonder geschikt. Niet alleen door de status die het vanouds heeft als een sport voor beschaafde en enigszins gereserveerde mensen, maar vermoedelijk ook door de structuur van het spel zelf, met zijn relatief korte partijtjes en regelmatige onderbrekingen.

Sport en spel blijken een belangrijk bindmiddel in een samenleving die graag de principes van de autonomie hooghoudt. Als autonomie ons ernst is, kan alleen het spel de belemmerende werking ervan doorbreken. Wat betekent dit voor stad? Hoe kunnen we speelruimte, onbepaalde ruimte, in de stad garanderen?

En concreet: wat betekent het voor de plaats van sportterreinen in de stad? Veel sportcomplexen bevinden zich aan de randen van de stad. Bovendien dreigen ze, door de honger naar nieuwbouwlocaties, voortdurend nóg weer verder de stad uit te worden gedrongen. Maar verdienen ze niet juist een plaats in het hart van de woonwijk? En hoe kan een wijk zódanig worden opgezet dat er na de oplevering nog voldoende oningevulde ruimte is waaraan bewoners zelf een bestemming kunnen geven?

IV Thuis in de gespreide ruimte

De maaswijdte van de ruimte

Het beeld van het uitgedunde weefsel, waarmee het vorige hoofdstuk begon, heeft naast een sociale ook een ruimtelijke variant. Het beeld is bijna rechtstreeks terug te vinden in de stadsplattegrond, waar oudere stadsdelen als een dicht weefsel te zien zijn, terwijl nieuwere wijken een veel ruimere maaswijdte vertonen. Het beeld komt ook naar voren als we de actieradius van de tegenwoordige stadsbewoner vergelijken met die van zijn voorgangers vijftig of honderd jaar geleden. De stad is ruimer in haar vel komen te zitten.

Hoe dat komt, en wat ervan komt, zullen we hier nader beschouwen met de *wet van behoud van reistijd* in gedachten. Volgens deze wet besteden mensen gemiddeld ongeveer zestig à zeventig minuten per dag aan reizen, waar ook ter wereld, vroeger en nu, en ongeacht of ze rijk of arm zijn.

Naar verluid is de wet voor het eerst geformuleerd door Yacov Zahavi, die in de jaren zeventig in opdracht van de Wereldbank en het Amerikaanse ministerie van Vervoer onderzoek deed naar tijdsbesteding in Afrikaanse en Amerikaanse steden. Hij zag de dagelijkse reistijd van vier à vijf kwartier telkens terugkeren, en vroeg zich af of dat ook elders ter wereld het geval zou zijn. Inmiddels is dat in veel landen onderzocht en het klopt inderdaad (met enige speling door verschillen in de manier van meten). Het is ook in de loop van de tijd vrijwel gelijk gebleven. De vervoersmiddelen kunnen sterk verschillen (te voet, paard, fiets, auto, trein, enz.) en daarmee de snelheid en de actieradius, maar de tijdsbesteding is wonderlijk constant. In 1950 deed een Nederlander er zo'n 35 minuten over om van z'n huis naar het werk te reizen en rond 1990 was dat nog steeds zo.

Afwijkingen van de wet komen voor, maar lijken vooral uitzonderingen die de regel bevestigen. Op individueel niveau zijn mensen bereid om langere reistijden te aanvaarden als ze daarmee werk kunnen doen dat hen verder zal helpen in hun carrière. De extra tijd is derhalve een investering, waarvan men hoopt dat die zich op termijn zal terugbetalen. Ook komt overheveling van reistijd binnen een huishouden voor, waarbij de kostwinner ter compensatie voor de langere reistijd minder huishoudelijk werk hoeft te doen. Een langere reistijd kan draaglijker worden gemaakt door extra comfort of door de reis met andere activiteiten te combineren: eerste klas reizen, lezen in de trein, scheren of koffiezetten in de auto, in de file een belronde afwerken.

Op het niveau van een stad of een land zijn ver-

gelijkbare afwijkingen mogelijk. Extreme reistijden kunnen een indicatie zijn van maatschappelijke of economische instabiliteit. Zo ging de zeer heftige economische bloei van Thailand omstreeks 1990 gepaard met een explosieve stijging van het autobezit. De aanpassing van de wegenstructuur en de aanleg van een concurrerend openbaar vervoersysteem konden het tempo niet bijhouden. Het verkeer in Bangkok liep dagelijks volledig vast en reistijden van twee of drie uur enkele reis waren geen uitzondering. Er tekende zich in de benauwde stad zelfs een nieuwe maatschappelijke tweedeling af, namelijk tussen mensen die zich wel en geen auto met airco konden veroorloven.

In de Verenigde Staten groeide de gemiddelde reistijd in de periode 1980-1990 met veertig seconden, en in 1990-2000 met ongeveer drie minuten. Dat duidt op reusachtige veranderingen, die een overheid tot ijverig onderzoek en nieuw beleid moeten manen. Terwijl het tegelijkertijd een relatief bescheiden verschuiving blijft.

Een sluitende verklaring voor de reistijdconstante is niet eenvoudig en strikt genomen ontbreekt een wetenschappelijk bewijs. Culturele verklaringen schieten te kort, aangezien de wet door alle culturele en sociaal-economische verschillen heen lijkt te gelden. Wellicht moeten we de verklaring zoeken bij een oud instinct. Onze verre voorouders moesten dagelijks op pad om hun territorium te bewaken, maar ook weer niet te lang, want dat zou hen kwetsbaar kunnen maken. Kennelijk was zestig à zeventig minuten een optimum.

De wet van behoud van reistijd is een vuistregel, een antropologische constante, en als zodanig te vergelijken met de lichaamslengte van de mens. Die is gemiddeld ongeveer 1.75 meter, met een ruime speling, ruwweg tussen anderhalf en twee meter, maar niet zo ruim dat je veel mensen van drie meter of twintig centimeter zult vinden. Waaróm een mens ongeveer zo lang is, doet er in het dagelijkse gebruik niet zo toe; de lichaamslengte is eenvoudigweg een gegeven en beïnvloedt de maatvoering van alles wat wij maken en gebruiken. Zoals de architect Mart Stam opmerkte: 'De deur is twee meter hoog, we weten waarom.'

Dat circa zeventig minuten reistijd een optimum is en geen maximum heeft belangrijke gevolgen. Het betekent dat versnellingen in de verkeer- en vervoersmiddelen niet blijvend als tijdswinst worden geïncasseerd. We ruilen de tijdswinst steevast in voor een grotere actieradius.

De wet van behoud van reistijd maakt het begrijpelijk waarom maatregelen om files op te lossen

niet werken. Zodra het verkeer vlot doorstroomt, is dat een uitnodiging om voor een volgende baan of woning opnieuw het zoekgebied op te rekken. Het was daarom niet eens zo'n raar idee toen Margreeth de Boer, destijds minister van VROM, halverwege de jaren negentig opperde om helemaal niets meer aan de files te doen. In feite stelde ze voor om de wet van behoud van reistijd nu in de andere richting te laten werken dan de expansieve waaraan we gewend zijn geraakt. Als de files maar lang genoeg duren, zou dat vanzelf voor voldoende mensen een aanmoediging zijn om hun leven te herinrichten, met kortere reisafstanden of andere vervoermiddelen ter besteding van hun dagelijkse reistijdtransoort. Het paste in haar pleidooi voor onthaasting en het was impliciet ook een voorstel om het grote goed van de mobiliteit niet in afstand of snelheid maar vooral in tijd te meten.

De stad als verplaatsingsruimte

De wet van behoud van reistijd is een nuttig hulpmiddel om de structuur van steden te begrijpen. Immers, de stad is niet alleen een verblijfsruimte, maar nadrukkelijk ook een verplaatsingsruimte. Dat is niet iets van de laatste tijd – ook al wordt er tegenwoordig extra aandacht aan besteed met behulp van nieuwe begrippen als de netwerkstad en Manuel Castells' onderscheid tussen *space of places* en *space of flows*.

De stad is niet alleen een concentratie van mensen, gebouwen, goederen en kapitaal, maar ook van beweging. Mobiliteit is een essentiële factor in de stedelijke dynamiek, en het type mobiliteit is medebepalend voor de vorm en de omvang van de stad. Als honderdduizenden stedelingen er allemaal naar streven om te voet al hun regelmatige bestemmingen te bereiken binnen het tijdsbestek van ruim een uur per dag, dan zal de stad daar naar gaan staan. En als ze vervolgens hun verplaatsingsgedrag massaal veranderen, bijvoorbeeld door het paard, de fiets, de tram of de auto te nemen in plaats van te lopen, dan verandert geleidelijk aan ook het patroon en de maaswijdte van de stad. De relatie tussen mobiliteit en stedelijk patroon kan langs organische weg verlopen, via democratische besluiten, per decreet, door overheidsplanning, of volgens de mechanieken van de markt, maar per saldo is het verband telkens herkenbaar.

Tot in de negentiende eeuw gingen vrijwel alle stedelingen te voet. Allemaal probeerden ze goed te wonen en hun reistijd binnen de perken te houden. Niet iedereen slaagde daar even goed in, maar alles bij elkaar vormde dit streven een onderhuidse kracht die ervoor zorgde dat de stad compact bleef. Varië-

De wet van behoud van reistijd maakt het begrijpelijk waarom maatregelen om files op te lossen niet werken. Zodra het verkeer vlot doorstroomt, is dat een uitnodiging om voor een volgende baan of woning opnieuw het zoekgebied op te rekken.

rend op Mart Stam zouden we kunnen zeggen: 'De loopstad is enkele km² groot, we weten waarom.'

Toen de steden in de negentiende eeuw explosief begonnen te groeien, gebeurde dat aanvankelijk vooral in dichtheid en nauwelijks in oppervlakte. Dat was het geval in Europese steden, waarvan de meeste nog een oude vestingordel bezaten die uitbreiding belemmerde, maar ook in Amerikaanse steden zoals Boston en New York. Manhattan haalde zelfs dichtheden van 25.000 inwoners per vierkante kilometer.

Deze dichtheden werden benauwend en ongezond. De bevrijding kwam dankzij betaalbare omnibussen, trams en treinen, en dankzij fietsen, brommers en auto's. Zij stelden mensen in staat om in dezelfde reistijd als voorheen grotere afstanden af te leggen. Minstens zo ingrijpend was de opmars van de vrachtauto, die het gat vulde tussen de trein en de wagen met paard. Dankzij de vrachtwagen werd het mogelijk om fabrieken, distributiecentra en warenhuizen op veel meer plaatsen te vestigen dan naast de spoorlijn. Zo ontstonden, over de oude loopstad heen en tot ver buiten haar vroegere grenzen, nieuwe stedelijke patronen gebaseerd op fiets- en gemotoriseerd vervoer.

Die ontwikkeling is in Nederland nog niet voltooid. Het is de vraag of dat ooit zal gebeuren, en een andere vraag of het gewenst is. Op zoek naar antwoorden zullen we heen en weer schakelen tussen de Nederlandse situatie en die in de Verenigde Staten, waar de automaatschappij verder is doorontwikkeld. Het zou ons voorland kunnen zijn. We kunnen ook ons perspectief met het Amerikaanse kruisen. Waarna we de vraag stellen wie nu eigenlijk voorloopt op wie.

Waarom Johnny niet naar school kan lopen
Nederland loopt in autodichtheid ongeveer veertig jaar achter op de Verenigde Staten. Omstreeks 1935 telden de VS één auto per vijf inwoners, terwijl dat in Nederland toen nog één op 63 was. De score van één

op vijf haalde Nederland pas in de jaren zeventig, met bijna dertien miljoen inwoners en zo'n tweeënhalf miljoen auto's. Op dit moment heeft Nederland een dichtheid van één op 2,4 (zesenhalf miljoen auto's, zestien miljoen inwoners), en de VS een dichtheid van één op 1,3 (221 miljoen auto's, 281 miljoen inwoners; cijfers 2000).

Los Angeles was al vroeg de onbetwiste koploper in autobezit. In 1920 telde het al één auto per 3,6 inwoners, tegen één op 13,1 in de Verenigde Staten als geheel, en één op dertig in Chicago. De huidige Nederlandse autodichtheid van één op 2,4 had Los Angeles al voor 1925 bereikt. Het tijdsverschil tussen Nederland en Los Angeles is dus zelfs tachtig jaar.

Ook het welbekende probleem van auto's in de binnenstad deed zich het eerst, en bijzonder heftig, in Los Angeles voor. Omstreeks 1920 was daar een florerend en compact centrum in opbouw, compleet met fraaie theaters en warenhuizen die in omvang en allure de Amsterdamse Bijenkorf overtroffen. De stad begon echter in hoog tempo vol te lopen en vast te lopen. Een poging van het stadsbestuur om een algeheel parkeerverbod in te stellen, leidde tot hevige strijd, en het voorstel sneuvelde uiteindelijk zonder dat er een verlossend alternatief was. De lachende derde waren de buitenwijken, waar nieuwe winkel- en vermaakcentra ontstonden die van meet af aan de auto de ruimte konden geven. Zo werd de centrale betekenis van het stadscentrum leeggezogen door de middelpuntvliedende krachten van de automobilititeit.

Dit gevecht tussen het gevestigde stadscentrum en de verspreidende krachten die de auto had losgemaakt, speelde zich vroeg of laat ook in andere steden af, in de VS en daarbuiten. Maar de uitkomst was lang niet altijd dezelfde. Los Angeles was een jonge stad waarvan de onstuimige groei samenviel met die van de automobilititeit. De centrale stad had nog niet voldoende massa – in oppervlakte en inwonertal maar ook in samengebonden kapitaal – om serieus tegenwicht te bieden tegen de centrifugale krachten van de *sprawl*. Dat was anders in oudere Amerikaanse steden zoals New York, Boston en San Francisco. Die hadden al een stevige geschiedenis als loopstad. Om het zakencentrum heen waren inmiddels meerdere uitbreidingsringen met relatief hoge dichtheden gebouwd. Ze hadden voldoende kritische massa om hun centrum langer in tact te houden, ook al veranderde het aanzienlijk van functie. Ook nu nog heeft meer dan de helft van de huishoudens in New York City (54 procent) geen auto; in Manhattan is dat zelfs 78 procent. Maar buiten dergelijke 'historische' steden is de ruimtelijke inrichting van de Verenigde Staten vrijwel volledig herschapen op de maat van de auto.

Een plaats
tussen weefsel
en netwerk

De zeventigminutenstad voor voetgangers is een zeventigminutenstad voor automobilisten geworden. In Los Angeles was dat al grotendeels voor de Tweede Wereldoorlog beklonken, in de rest van de VS erna.

Het ruimtegebruik is zozeer naar de auto gaan staan, dat het in veel stedelijke gebieden ondoenlijk is geworden om géén auto te hebben. De auto is van mogelijkheid noodzaak geworden. De suburbs strekken zich over grote oppervlakten uit. Wonen, werken, schoolgaan, sporten, winkelen en andere activiteiten liggen ver uiteen. Openbaar vervoer bestaat niet of vrijwel niet, fietsen is een kinderbezigheid en lopen zou absurd zijn.

In veel steden en dorpen is de eens zo levendige Main Street uiteengevallen tot een verzameling parkeerterreinen, fastfoodvestigingen en goedkope supermarkten, terwijl zijn functies zijn overgenomen door perifere winkelcentra. Het gemak dient de automobilist, maar tegelijkertijd betreuren veel Amerikanen de teloorgang van de hoofdstraat uit hun jeugd. Een van de weinige Main Streets die nog in tact is, en daarom ook razend populair, is die van Disneyland.

Nog maar één op de acht scholieren loopt of fietst naar school, becijferde de National Trust recentelijk in een rapport met de treffende titel *Why Johnny Can't Walk to School*. Volgens de National Trust, die zich het lot van het erfgoed aantrekt, draagt dit bij aan de verdere desintegratie van de gemeenschappen. Haal de scholen weg, en het hart wordt uit de buurt gesneden, aldus voorzitter Richard Moe.

Het rapport over de marginalisering van de school als bindende factor staat niet op zichzelf. De dunne stedelijkheid of *sprawl* is vrijwel alomtegenwoordig geworden, maar roept ook steeds meer discussie op. Hoe gaat het verder? Voor we hierop ingaan, beschouwen we eerst de Nederlandse situatie.

Naar een volledig gemotoriseerde samenleving

De ruimtelijke ontwikkeling van Nederland verschilt in veel opzichten van de Amerikaanse. Het formaat, de bodemgesteldheid, de ruimtelijke structuur, het occupatiepatroon, de geschiedenis van ontginning en inrichting, de traditie van overleg en gecoördineerde planning, de brede verspreiding van de fiets als dagelijks gebruiksvoorwerp en vele andere kenmerken maken de Nederlandse omstandigheden anders dan die in de VS.

Maar door alle verschillen heen is de aardverschuiving die de massa-automobilisering in de VS veroorzaakte, op hoofdlijnen ook hier te herkennen. Ze komt alleen enkele decennia later, en in een andere, aan onze omstandigheden aangepaste gedaante.

De loopstad was ook in Nederland tot in de negentiende eeuw dominant. Dat veranderde niet alleen door de introductie van de tram, de bus, de trein en de auto, maar ook door de fiets. In de jaren dertig, toen Los Angeles al een auto per anderhalve inwoner had, werd bij Nederlandse stadsuitbreidingen, zoals het algemeen uitbreidingplan (AUP) voor Amsterdam, in de maatvoering als vanzelfsprekend uitgegaan van de fiets als massavervoermiddel.

Na de oorlog maakte de auto ook in Nederland zijn opmars, al leken Amerikaanse toestanden aanvankelijk nog ver weg, met 150.000 auto's in 1950 en 450.000 tien jaar later. In de jaren zestig begon het besef door te dringen dat de auto ook hier gemeengoed zou worden, en dat dit tot dezelfde tendensen in de ruimtelijke ontwikkeling zou leiden als elders al waren opgetreden.

Een opmerkelijk helder toekomstbeeld, compleet met probleemstelling, oplossingsrichting, openstaande vragen en voornemen tot vervolgonderzoeken, vinden we in de *Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening in Nederland*, die het kabinet-Cals in 1966 deed verschijnen. Het is een beeld dat het bijna veertig jaar later verdient om te worden afgestoft, en dan blijkt het verrassend actueel.

Deze Tweede Nota is vermoedelijk het meest doordachte en ambitieuze regeringsstuk dat over de Nederlandse ruimtelijke ontwikkeling is verschenen. In de nota stelde de regering zich tot taak om Nederland voor te bereiden op het jaar 2000. Dat was niet gering, want de nota ging ervan uit dat de bevolking zou groeien van 12,5 miljoen op dat moment tot twintig miljoen in 2000, terwijl die bevolking bovendien op alle fronten hogere eisen zou stellen.

Dat aantal is er nooit gekomen. Binnen een jaar na het verschijnen van de nota moest de prognose met miljoenen tegelijk worden verlaagd, vooral door de verrassend snelle maatschappelijke doorbraak van de pil als anticonceptiemiddel. Overigens tekende die daling zich al tijdens het maken van de nota af.

Vooraf door deze snel achterhaalde bevolkingsprognose is de Tweede Nota sindsdien wel eens opgevoerd als schoolvoorbeeld van een gedegen onderbouwd beleidsstuk, dat desondanks faalt in zijn vooruitziende kracht. Daarmee wordt de nota te kort gedaan, alleen al omdat een andere voorspelling wel verbluffend goed getroffen was: 'Waarschijnlijk zal Nederland in 1980 4 mln personenauto's tellen. Daarna zal de groei trager gaan verlopen maar niettemin moet rond de eeuwwisseling op 6 à 7 mln personenauto's worden gerekend.'

Veel van de voorspellingen uit 1966 zijn uitgekomen. De omvang van de mobiliteit, de invloed op het

Wie de bittere klachten leest die de inwoners van Los Angeles meer dan tachtig jaar geleden uitten over het openbaar vervoer dat de stad toen nog had, moet soms onwillekeurig aan onze eigen NS denken.

ruimtelijk patroon en het ruimtegebruik, het vervagen van het onderscheid tussen stad en land, de moeite om dat wat voorheen de stad was een nieuwe, pakkende naam te geven. Zelfs zaken als de stadsvernieuwing, *Belvedere* en de revolutie in de communicatiemiddelen lijken in de Tweede Nota reeds hun schaduw vooruit te werpen. Het herinnert eraan dat majeure ruimtelijke ontwikkelingen een lange adem hebben.

De resultaten van het beleid dat in deze op basis van deze analyse werd ontplooid, waren minder indrukwekkend. Er is veel vergeefse energie besteed aan pogingen om de bevolking ingrijpend te herverdelen over het land, minder in het westen des lands en meer in het noorden. Over de opbrengst van de gebundelde deconcentratie zijn de meningen verdeeld.

Een hardnekkig euvel in de ruimtelijke ordening, toen en nu, is het ontbreken van een effectieve koppeling tussen ruimtelijke ordening en verkeer en vervoer. Na de bezwering in de Tweede Nota zijn er nog veel goede bedoelingen gevolgd, maar afstemming tussen de twee plantypen – en tussen de verantwoordelijke departementen – blijft gebrekkig, op zowel conceptueel als praktisch niveau. De jongste generatie uitgevoerd beleid, die van de Vinex-wijken, laat dat opnieuw zien. Ook de onmacht om de bestuurlijke orde af te stemmen op de schaal van de ruimtelijke vraagstukken, is een constante geworden in de ruimtelijke ordening. Pogingen om ruimtelijke eenheden als het stadsgewest een bestuurlijke basis te geven, zijn telkens mislukt.

Inmiddels lijkt Nederland behoorlijk op de schets uit 1966, zij het zonder de hooggestemde verwachtingen over 'een harmonische groei van de gehele samenleving' te hebben waargemaakt. Steden en hun omme-land zijn inderdaad verregaand met elkaar verweven. Wie in de stad Groningen werkt, kan met de auto vanuit vrijwel de gehele provincie plus half Drenthe zijn werk in ongeveer een half uur bereiken. In de Randstad is het moeilijker om op dezelfde manier bereikbaarheidscircles van een half uur reistijd om de afzonderlijke steden te trekken. Daarvoor overlappen

de cirkels elkaar – en elkaars middelpunt – te veel. De eenduidige oriëntatie op het centrum raakt verloren en er ontstaan steeds meer kriskrasbewegingen die zich van het traditionele centrum weinig aantrekken. Is dit nu een polinucleair stedelijk veld, een netwerkstad, een metropool?

Binnen deze stedelijke gebieden voltrekken zich processen die lijken op wat eerder in Amerikaanse steden is gebeurd, met dien verstande dat het ruimtelijk beleid de effecten ervan heeft gedempt. Onbelemmerde suburbanisering heeft in Nederland weinig kans gekregen. De maatschappelijke kracht van de automobiliteit heeft de redelijk constante tegenkracht van de milieubeweging opgeroepen, maar ook de matigende kracht van een nadrukkelijk aanwezige overheid.

De laatste jaren lijkt deze tegenkracht te verzwakken. Pleidooien om de overheidsinvloed op dit en andere gebieden te verkleinen, hebben het tij mee, evenals het verlangen naar onbelemmerde automobiliteit. Voor steeds meer mensen is de auto volkomen vanzelfsprekend. Intussen worstelt het openbaar vervoer met zijn imago, dat er sinds de privatisering niet onverdeeld op vooruit is gegaan. Wie de bittere klachten leest die de inwoners van Los Angeles meer dan tachtig jaar geleden uitten over het openbaar vervoer dat de stad toen nog had, moet soms onwillekeurig aan onze eigen NS denken. Nóg heeft Nederland een goed openbaarvervoersysteem, maar de kwaliteit krijgt sleetse plekken en de reputatie bladdert af, en dat is voor een onderneming in deze branche levensgevaarlijk. Pas toch op NS, denk aan LA, doe voorzichtig, zou je willen uitroepen.

Voorbij de dunne stedelijkheid

Terwijl Nederland in zijn vervoersgedrag veramerikaniseert, wordt in de VS juist naarstig gezocht naar een tegenbeweging. Het rapport van de National Trust over de sociale en ruimtelijke plaats van scholen, is er slechts één uiting van. De speurtocht neemt uiteenlopende vormen aan, met als overeenkomst dat er gezocht wordt naar manieren om in de dunne brij nieuwe klontjes te laten ontstaan. We zullen drie zoekrichtingen behandelen.

Eerst is er de analyse van Joel Garreau in *Edge City*. Volgens hem ondergaan de VS hun derde naoorlogse veranderingsgolf: eerst gingen de Amerikanen in suburbs wonen, toen gingen ze er ook in grote *shopping malls* hun boodschappen doen, en nu groeien die subkernen uit tot een nieuw soort stedelijke knooppunten, met kantoren, winkels en amusement, en ingeweven in snelwegen. Dat zijn de *edge cities*. Het zijn spontane, door de markt gegenereerde en

soms verrassend dynamische verdichtingen in het dunne stedelijke veld.

Garreau stelt vast dat deze ontwikkeling gaande is – overigens al een flinke tijd – maar waagt zich ook aan bespiegelingen over hoe deze neo-stedelijke conglomeraten zich verder zullen ontwikkelen. Volgens hem zijn deze plaatsen cruciaal voor de Amerikaanse toekomst, als een laboratorium voor de mate van beschaving en leefbaarheid in de eenentwintigste eeuw. Hij vraagt zich af: zullen we ooit trots zijn op zo'n *edge city*? 'Will it ever be the place we want to call home?'

Ja, verwacht Garreau. Het lijkt nu nog niet zo veel, maar waren Venetië in de vroege Renaissance en Londen ten tijde van Charles Dickens niet óók het chaotische en schaamteloze product van speculanten en projectontwikkelaars? Hij vindt het oordeel over de *edge cities* zelfs een zaak van 'national character'. Hier kan het Amerikaanse paradijs opnieuw worden uitgevonden. De patriottische taal van Garreau zit de nuchtere niet-Amerikaanse beschouwer een beetje in de weg, maar het is wel opmerkelijk dat de staat van het stedelijke gebied kennelijk een onderwerp is om hoogdravende woorden aan te wijden.

Dat gebeurt ook bij de *New Urbanists*. Onder die naam manifesteren zich architecten en stedenbouwkundigen die, anders dan Garreau, er niet op vertrouwen dat het vanzelf goed komt. Zij willen weer ouderwets aangename woonwijken ontwerpen, met zorg voor de openbare ruimte, met een maatvoering die ook voor voetgangers prettig is en met een functie-menging die voorwaarden schept voor levendigheid en betrokkenheid. Dit als alternatief voor de suburbane woestijn waar niemand zich mee verbonden voelt.

De nieuwe urbanisten zijn niet alleen invloedrijk door hun boeken, maar ook door de gerealiseerde ontwerpen, zoals *Seaside* (Florida), *Riverside* (Georgia) en *Cornell* (Ontario). Hun poging om nieuwe stedelijke collectiviteit mogelijk te maken wordt enigszins overschaduwed door de nadrukkelijke voorkeur voor traditionalistische architectuur en de bijbehorende snieren naar het modernisme. Ook de samenwerking met Disney als projectontwikkelaar voor het vakantiepark *Seaside* leidt de aandacht af, evenals de indruk dat er vooral voor de gegoeden wordt ontworpen. Maar los van deze zwakten roept de praktijk van de *New Urbanists* de belangrijke vraag op of het mogelijk is om langs de ontwerpende weg de *sprawl* in te binden.

In de derde plaats is in de afgelopen jaren een ware *anti-sprawl*- en *smart-growth*-beweging ontstaan. Het ongenoegen over het hedendaagse Amerika werd onder anderen verwoord door de journalist

De belangrijkste opgave in Nederlandse steden is dan ook misschien wel de allereenvoudigste om uit te voeren: geniet van wat je hebt. Besef hoe bijzonder de Europese hybride stad is, en hoe groot de voorsprong in leefbaarheid, gelaagdheid en flexibiliteit.

James Howard Kunstler in zijn boek *The Geography of Nowhere* uit 1993. Mike Davis nam Los Angeles onder handen in zijn bestsellers *City of Quartz* en *Ecology of Fear*. 'How the automobile took over America and how we can take it back', luidt de kordate ondertitel van Jane Holtz Kay's boek *Asphalt Nation*. J.H. Crawford gaat daarop voort in *Carfree Cities* onder het motto: 'When streets are for people, everyone wins.'

Terugkerende thema's in de bonte verzameling *anti-sprawl*-initiatieven zijn de onvrijheid die de auto biedt; de ecologische en landschappelijke verspilling, de sociale ontwrichting, het verlies van elementaire waarden. En ook – want Amerikanen blijven Amerikanen – het vaste geloof in de mogelijkheden voor verbetering.

De helden van de terugtocht

In Nederland lijkt de auto als maat van de ruimte steeds meer te worden geaccepteerd. Het aantal auto's blijft groeien, net als de autodichtheid en de lengte en de breedte van het wegennet. Het openbaar vervoer roept herinneringen op aan de tijd toen in de Verenigde Staten de tweede auto per huishouden gewoon begon te worden. Ook in ons land zijn, op kleinere schaal dan in Amerika en aangepast aan onze eigen planologische signatuur, ontwikkelingen waarneembaar die lijken op suburbanisering, verspreiding van winkelcentra en misschien ook al kleine *edge cities*. Ontwerpers flirten met Amerikaanse (of Aziatische) referentiebeelden. Een recente minister

van Verkeer verklaarde officieel dat automobilititeit 'fun' mag zijn. Volgens het motto van de eerste architectuuriënnale van Rotterdam is een auto 'een kamer met uitzicht'.

Terwijl wij aldus de Amerikaanse ontwikkeling op afstand navolgen, is er in de Verenigde Staten juist een beweging die een weg terug lijkt in te slaan. In de visie van mensen als Jane Holtz Kay zijn de dominantie van de auto en de bijbehorende *sprawl* in historisch perspectief een doodlopende zijstraat gebleken. Om nu vooruit te kunnen, moeten we die straat weer uit en dus eerst even terug. De begrippen vooruit of achteruit hebben dus hun eenduidigheid verloren. Volgens Kay is haar betoog voor afsluiting van het autotijdperk 'not a proposal for nostalgia'.

Het wekt associaties met wat de Duitse essayist Hans Magnus Enzensberger 'de helden van de terugtocht' heeft genoemd. De moeilijkste militaire operatie, aldus Enzensberger, is de terugtocht, en dat geldt ook voor de politiek: 'Het *non plus ultra* van de kunst van het mogelijke is het opgeven van een onhoudbare positie.' Hij noemde het energie- en verkeersbeleid als een van de terreinen waarop een dergelijke terugtocht noodzakelijk is.

De omkering krijgt zijn bekroning in *Carfree Cities*, waarin J.H. Crawford verbeeldt hoe een auto-vrije stad eruit zou kunnen zien. Het is voor een Amerikaans publiek geschreven, maar de auteur woont in Amsterdam en gebruikt talloze Nederlandse en andere Europese voorbeelden. Hij is niet kritiekloos over ons land, maar al met al is onze onvolmaakte maatschappij in Amerikaanse context een wensdroom.

Het effect is verbluffend. In de Amerikaanse spiegel zien we dat veel van de vanzelfsprekendheden in onze steden toch niet zo vanzelfsprekend zijn, en dat we ze kunnen waarderen als verworvenheden en begeerlijkheden. Doelen die Amerikanen slechts met veel moeite kunnen bereiken, liggen hier nog voor het oprapen. Van achterblijvers zijn wij in dit perspectief ineens voorhoede geworden.

De hybride zeventigminutenstad

Bij alle verschillen hebben Joel Garreau *Edge City*, *New Urbanism* en de *anti-sprawl*-beweging een paar dingen gemeen. Ze denken allemaal dat het uitgestrekte suburbia niet het eindstadium van de stad hoeft te zijn. Ze zijn er van overtuigd dat er nieuwe verdichtingen kunnen ontstaan, of dat nu 'spontaan' gebeurt door de werking van de *invisible hand* van de investeringsmarkt, of als gevolg van burgeractie, overheidsoptreden en welbewuste planning. Ze vragen zich mét Garreau af of er weer plaatsen kunnen ontstaan die je 'thuis' wilt noemen.

Geen van allen lijken ze ervan uit te gaan dat de dunne stedelijkheid en de auto geheel zullen verdwijnen. Zelfs in Crawfords autovrije steden is voorzien in parkeerruimte voor wie de stad uit wil. Allemaal zullen zij al behoorlijk tevreden zijn met een stad die we, in de termen van de wet van behoud van reistijd, een hybride zeventigminutenstad kunnen noemen.

Dat is een stad die fijnmazig is voor voetgangers, die ook voor fietsers een goede schaal heeft, en die tevens de maaswijdte voor openbaar vervoer en voor de auto kent. Het is een stad waar Johnny zonder bezwaar naar school kan lopen, en waar je lopend of op de fiets om vijf voor zes de laatste boodschappen nog kunt halen. Terwijl je er desgewenst ook heel behoorlijk met de auto vooruit kunt. Wie zijn zeventig minuten reistijd wil gebruiken om in de auto te zitten, kan dat, en wie wil lopen of fietsen, kan ook ergens heen. De hybride zeventigminutenstad is de stad die de ware luxe van de keuzemogelijkheid kent.

Het opmerkelijke is dat zo'n hybride zeventigminutenstad, waarbij menige Amerikaan zijn vingers aflikt, bij ons nog tamelijk gewoon is. De belangrijkste opgave in Nederlandse steden is dan ook misschien wel de allereenvoudigste om uit te voeren: geniet van wat je hebt. Besef hoe bijzonder de Europese hybride stad is, en hoe groot de voorsprong in leefbaarheid, gelaagdheid en flexibiliteit. Zorg er vervolgens voor dat je deze hybride zeventigminutenstad in ere houdt, en niet toegeeft aan een eventuele tendens tot verschraling. Probeer daarbij te leren van de Amerikaanse vondsten, en hun blunders voor te zijn, zodat we een groot en rijk repertoire behouden en uitbreiden in het bieden van een thuis in de stad.

Extra aandacht verdienen die plaatsen in de stad waar de verschillende snelheden elkaar ontmoeten of langs elkaar schuren; de koppelingspedalen van de stad. Het kunnen grote stations of transferia zijn, maar ook haltes, oversteekplaatsen en parkeerterreinen. Is het bijvoorbeeld mogelijk om een parkeerterrein – de plaats waar autorijden lopen wordt en omgekeerd – primair te ontwerpen als een wandelgebied waar ook nog eens auto's staan?

V Lombok, 2003

Lombok in Utrecht is sinds 1983 een succeswijk geworden. Nee, geen volmaakte wijk, het leven gaat hier niet zonder problemen, maar wel doorgaans met goede zin. Als de Franse succesfilm *Amélie* in Nederland was opgenomen, dan zou dit de aangewezen locatie zijn geweest. Het heeft de klank gekregen van een *feel-good*-wijk. Het is een wijk met een gezicht, met een hoofdstraat met feestelijke groente-uitstallingen, een toeristische Lombok-wandelroute, een eigen website en de herbouwde molen De Ster als fier monument van de vroegere bedrijvigheid.

Onlangs is Lombok opnieuw het onderwerp geweest van een grootschalig wetenschappelijk onderzoek, het TCULT-programma. Ditmaal ging het niet om grote spanningen, maar om de subtiele vormen van invloed tussen verschillende culturen.

Hans Bennis, directeur van het Meertens Instituut en leider van het onderzoek, noemde een opmerkelijke reden om het onderzoek juist in Lombok uit te voeren. De eerste reden is niet verrassend en verwijst naar de sociale samenstelling van de wijk. De tweede reden is van een heel andere orde, namelijk 'dat Lombok centraal gelegen is in Nederland.' In TCULT participeerden onderzoekers uit Amsterdam, Tilburg, Leiden en Utrecht, 'voor wie Utrecht gemakkelijk te bereizen is. Daarbij komt dat de wijk Lombok in Utrecht vlak achter het station ligt.'

Lombok heeft dus een plaats veroverd in het stedelijk netwerk van bijzondere plaatsen. Het heeft niet alleen een betekenis voor zichzelf en de eigen bewoners, maar ook voor Utrecht als geheel – een succeswijk waarvan het succes ook op de stad kan afstralen – en voor heel Nederland. En dat alles mede dankzij de bereikbaarheid van de wijk.

Ook de sociale structuur maakt dat Lombok geen gewone wijk is. De wijk is in de afgelopen decennia geworden wat het nu is 'omdat mensen het zo hebben gewild': dat is een aanzienlijk verschil met vroeger, toen de wijk was opgebouwd zoals hij was omdat de meeste mensen geen andere keuze hadden. De vraag is of ook andere wijken zichzelf op deze manier zouden kunnen (weder)opbouwen. Wat zijn – afgezien de centrale ligging – de succesfactoren van Lombok?

Er is niet eens zo veel culturele integratie, zo stellen de onderzoekers van het TCULT-programma vast, dus dat is niet een van de succesfactoren. Zij spreken van een multiculturele paradox: 'Ook zonder verregaande culturele integratie kan een wijk tot bloei komen. Kennelijk zijn andere factoren belangrijker: renovatie, laagbouw, een attractieve woningmarkt, een levendige middenstand, de aanwezigheid van

Is Lombok een onevenaarbaar unicum, een openluchtmuseum van hoe het had kunnen zijn maar nergens anders is geworden, of kan iedere wijk eigen succesfactoren delven?

culturele werkers, sociale controle, wandelende politieursurveillance, een zorgvuldig opgebouwd imago, religieuze tolerantie, scholing en perspectief op werk voor iedereen, en misschien wel bovenal: een sfeer van wederzijds respect.'

Een andere factor is mogelijk het woningbestand. Een groot deel van de woningen is in het bezit van de bewoners. Dat scheidt een directe band tussen de bewoners en hun woonomgeving. Bovendien is versnipperd eigendom een buffer en een vertragende factor bij grootschalige sloop- en nieuwbouwplannen. Ondernemende gemeentebestuurders zien versnipperd eigendom soms als een handicap voor kordate vernieuwing, maar het kan evenzeer een waarborg voor continuïteit zijn, waarbij de vernieuwing zich in kleinschaliger, individuele vorm voordoet.

Ook tijd is een bepalende factor. Lombok heeft de tijd gekregen – of zichzelf de tijd gegeven – om de moeilijke en soms haveloze jaren tachtig te overleven en te boven te komen. Ook het verbeteren van het imago van Lombok, en projecten als de herbouw van de molen, kostten veel tijd. Dat is geen nadeel maar een voordeel; bij een snellere, grootschalige aanpak was het herstel vermoedelijk minder doorleefd geweest.

Het betekent dat het recept van Lombok niet zo maar kan worden herhaald, en zeker niet in een instantversie. Maar zijn vergelijkbare recepten elders wél denkbaar? Hoe zou, om in Utrecht te blijven, Kanaleneiland van Lombok kunnen leren? Is Lombok een onevenaarbaar unicum, een openluchtmuseum van hoe het had kunnen zijn maar nergens anders is geworden, of kan iedere wijk eigen succesfactoren delven? Het antwoord op de laatste vraag luidt tot nader order ja, maar het moet nog wel worden waargemaakt.

De fotoreportage van Hans Werlemann en Jos Stoopman bij dit essay illustreert de beweeglijkheid van de 'plek' in het tegenwoordige Nederland.

Panta rhei, was de slotsom van Heraclites, alles stroomt. De stad lijkt daar door de eeuwen heen een uitgesproken voorbeeld van, want er is geen stad die onbeweeglijk de geschiedenis doorkomt. Een stroom heeft een bedding, een loop die zijn karakter en eigenheid bepaalt. Voor de stad hebben naast bepaalde primaire karakteristieken, zoals stratenpatroon en parcellering, monumenten die functie. Het monument kan als verbindingselement fungeren tussen de geschiedenis van de stad en haar toekomstige ontwikkelingsmogelijkheden. Het monument is, bij alle veranderingen die zich in de tijd voordoen, een aanleiding in drie dimensies om de identiteit van de stad te behouden en te versterken.

Om vast te stellen hoeveel veranderingen een stad verdraagt zonder zichzelf te verliezen, is een doordachte omgang nodig met historische structuren, zo wordt in het volgende essay van Cor Wagenaar geponeerd. Wellicht bevat de geschiedenis de sporen van zoiets als een 'genetische code', waaruit vrij eenvoudig een volgende fase van de stedelijke evolutie kan worden afgeleid. Dat maakt de verdere ontwikkeling van de stad nog niet tot een wetmatig te voltrekken operatie. Het is juist de vrije keuze, om de ene ontwikkeling wel toe te laten en de andere te vermijden, die het spel met de genetische code tot een avontuur maakt. De stedenbouwkundige bedding van verkavelingspatronen en gebouwen geeft globaal de marge aan. Wagenaar stelt dat, voor het bepalen van een route naar de toekomst, minder belang moet worden gehecht aan abstracte, universele gedragsregels dan aan specifieke, locatiegebonden (ontwerp-)studies.

Het veranderbare monument

Cor Wagenaar

Arc de Triomphe, Parijs

**(Rechts)
Plaggenhut vóór 1915 van
Willem Mulder, Tange
(gemeente Stadskanaal)**

Verandering is afvalligheid, het opgeven van principes, het meewaaien met alle winden, een knieval voor het economische getij.

Binnen stedelijk weefsel vertegenwoordigen monumenten continuïteit, de vaste waarden, de *identifiers* van de stad, rotsen in de branding van de stedelijke dynamiek. Elke vijftig jaar verandert de stad volledig van aanblik. En dat zij zich hierbij niet helemaal van zichzelf vervreemdt, is vooral aan haar monumenten te danken; zelfs de eveneens duurzame patronen van straten en parcellering bieden onvoldoende houvast. Monumenten kenmerken zich dus in eerste instantie door hun onveranderbaarheid. Bij voorgenomen veranderingen ontsnapt geen enkel gebouw aan de aandacht van esthetische deskundigen, maar wanneer het een monument betreft lijken ze bijzonder alert en wordt elke verandering als een inbreuk op het wezen ervan gezien. Dat wezen is: gelijk te blijven aan zichzelf. Verandering van een monument is zoiets als verraad aan zijn identiteit. Iets kan van karakter veranderen, maar meestal kleeft daaraan de suggestie van verlies: de patiënt is na de lobotomie handelbaarder, minder lastig, maar toch niet meer zichzelf. Zoals Franz Karl Biberkopf in Döblins beroemde *Berlin Alexanderplatz*, die aan het eind van het grote epos iemand anders is dan aan het begin. Iemand over wie na ruim vierhonderd dichtbedrukte pagina's niets meer te melden is. 'Wir wissen, was wir wissen, wir habens teuer bezahlen müssen.'

Wat maakt het veranderen van monumenten zo controversieel? Kennelijk het gegeven dat het inderdaad persoonlijkheden zijn die iets te zeggen hebben. Het zijn tegelijkertijd kunstwerken en vertellers van verhalen. Dat geeft het vernietigen ervan iets van een dubbele moord: allereerst op het gebouw of het stedelijk ensemble als kunstwerk en daarnaast op het verleden als bakermat van het hier en nu, als de periode waaraan het heden zijn identiteit ontleent. Kunstwerken verandert men niet. Zo ongepast het is een schilderij van Goya postuum te verbeteren, passages in te voegen in Bachs Matthäus Passion of schijnbaar overtuigend daaruit weg te laten, zo onbehoorlijk is het ingrepen te doen in het gebouwde kunstwerk. Vaak is de historische betekenis van een bouwwerk op zich voldoende om het een monument te laten zijn. De artistieke waarde is dan misschien gering, maar de monumentale status toch onomstreden. Huig Maaskant identificeerde eens de Arc de Triomphe als een typisch voorbeeld: kunsthistorisch van weinig betekenis, maar met een zo eclatante symbolische uitstraling dat niemand het in zijn hoofd haalt veranderingen aan te brengen of ervoor in de plaats iets nieuws te bouwen. Representeert de Arc de grandeur van het Franse keizerrijk, ook meer alledaagse bouwsels kunnen verwijzen naar historische feitelijkheden waaraan men de herinnering in stand

wil houden. De plaggenhut vertegenwoordigt hier het andere uiterste: evenmin als de Parijse triomfboog een architectonische topprestatie, maar evenzeer verbonden met aspecten van het leven in een bepaalde periode en dus meer historisch dan kunstzinnig monumentaal.

'The very essence of the monument', stelt Françoise Choay, 'lies in its relationship to lived time and to memory, in other words, in its anthropological function.'¹ Niet voor niets vaart de indrukwekkende reeks overzichtswerken die de Rijksdienst voor de Monumentenzorg uitgeeft onder de vlag van *Monumenten van Geschiedenis en Kunst*. De historische component van het monument is misschien wel belangrijker dan de artistieke. Ook de historische component veronderstelt standvastigheid. Verandering is afvalligheid, het opgeven van principes, het meewaaien met alle winden, een knieval voor het economische getij. Het ontnemt een monument zijn meest fundamentele eigenschap: die van rots in de branding.

Op het gevaar af voor oneerbiedig te worden versleten, wordt in dit essay toch voorgesteld monumenten aan te passen, ze nieuwe functies te geven, desnoods nieuwe monumenten te maken inclusief bijpassende historische verwijzingen en oude bij gelegenheid af te breken. Sterker nog: de ban op verandering wordt voor bijna alle monumenten opgeheven, omdat het vermogen te evolueren voor verreweg de meeste ervan net zo noodzakelijk is als het voor iemands persoonlijkheid nodig is te leven. Alleen monumenten die als onomstreden kunstwerken

gelden moeten blijven zoals ze zijn. Deze aandrang op het mogelijk maken van verandering schreeuwt om een rechtvaardiging – en hopelijk klinkt die niet al te zeer als het verweer van een moordenaar in de rechtszaal.

Monument en geschiedenis: het kritisch universum van Lewis Mumford

Geschiedenis markeert de weg waarlangs de maatschappij zich heeft ontwikkeld tot wat ze nu is. Het voert te ver de vele opvattingen over het historische proces, de methodes om die te bestuderen en de waardering van de tastbare resultaten ervan hier nauwkeurig in kaart te brengen.² Twee tegenovergestelde opvattingen mogen echter niet onvermeld blijven: het verleden als het amalgaam van in volle vrijheid gemaakte keuzes en de geschiedenis als een voorgeprogrammeerd proces. Lewis Mumford, de Amerikaanse stadssocioloog die ook in Nederland een immense invloed verwierf, is de meest uitgesproken vertegenwoordiger van de opvatting van de geschiedenis als een netwerk waarin elk knooppunt een keuzemoment is. De wereld mag zijn zoals hij is, er is geen enkele reden waarom alles niet ook heel anders had kunnen uitpakken. In deze visie is de stad meer dan haar eigen werkelijkheid. Ze geeft ook aan dat het leven van de stad bezaaid is met existentiële problemen die om beslissingen vragen, waarvan leven of dood, voorspoed of verval afhangen. Het bewustzijn van deze historische dilemma's veronderstelt iets wat de Oostenrijkse schrijver Musil 'mogelijkheidszin' noemde.

'Wenn es (...) Wirklichkeitssinn gibt (...) dann muß es auch etwas geben, das man Möglichkeitssinn nennen kann. (...) So ließe sich der Möglichkeitssinn geradezu als die Fähigkeit definieren, alles, was ebensogut sein könnte, zu denken und das, was ist, nicht wichtiger zu nehmen als das, was nicht ist.'³

Pas als men zich ten volle bewust is van de realiteit van niet verwerkelijkte mogelijkheden openbaart zich de historische betekenis van wat wel gerealiseerd werd. Daarvan zijn de monumenten de sprekende getuigen. Ze representeren met andere woorden niet alleen de oplossing, maar ook het probleem, het knooppunt in het netwerk van het verleden. Het beeld doemt op van oneindig gecompliceerde netwerken, uitgebreide doelhoven waar beslissingen zijn genomen die voor de toekomst bepalend zouden zijn. Voor Mumford registreren monumenten het individuele initiatief binnen de context van de stadsgemeenschap en vormt de stad de kern van regionale sociale, economische en uiteindelijk ook culturele verbanden. Eén van de specifieke eigenschappen van

Ze representeren met andere woorden niet alleen de oplossing, maar ook het probleem, het knooppunt in het netwerk van het verleden.

het monument is dan ook de lokale bepaaldheid: het monument staat in die zin altijd dichtbij de stedelijke gemeenschap en is des te waardevoller naarmate het minder een implantaat van buiten is. Of, de manifestatie van universele en tot op zekere hoogte kunstmatige theorieën die zich van de plaatselijke omstandigheden niets aantrekken. Monumenten bewijzen zo de vindingrijkheid en overtuigingskracht van mensen als ze in vrijheid keuzes kunnen maken. Hun rijkdom is des te groter, omdat het verhaal dat ze illustreren niet eenduidig en universeel is, maar ambivalent en van stad tot stad, soms zelfs van wijk tot wijk, verschillend.

Dankzij hun individualiteit en eigenzinnigheid hebben monumenten voor Mumford ook een kritische waarde: ze verzetten zich, soms letterlijk, tegen het

**Uitbreiding en restauratie
Stadhuys Utrecht, 1997-2000,
ontworpen door Enric Miralles
en Benedetta Tagliabue**

gelijkschakelende, uniformerende karakter van economie, techniek en bureaucratische planning. Fenomenen die zich naar Mumfords overtuiging in het 'vrije westen' net zo brutaal manifesteerden als in het socialistische oosten.⁴ Mumfords schrikbeeld werd bepaald door managers, bureaucraten en planners, die samenspannen om tot een volledig gecontroleerde slavenstaat te komen, waarin *big brother* de dienst uitmaakte en persoonlijk initiatief verdacht was. 'Whether he wears a white collar or a blue collar, the typical American now serves as a baby-sitter to the machine, or is geared into a collective organization that is itself a more formidable and all-embracing machine – a machine that can be run effectively only by bureaucratic personalities, poned and coded to perform a limit set of operations.'⁵ Het monument getuigt daarentegen van vrije keuze, individualiteit, het afwijkende, het bijzondere. Als *big brother* in het verschiet lag, dan representeert het monument verzet daartegen – toeval zal het misschien niet zijn dat de rebellen in Orwells beroemde *1984* zich bij voorkeur in de oudere stadsdelen ophielden.

Monument en geschiedenis: het historisch materialisme gematerialiseerd

Tegenover de opvatting van de geschiedenis als een proces van vrije keuzes en het monument als de manifestatie daarvan staat de visie waarin de geschiedenis zich niet anders had kunnen voltrekken dan zij deed. Andere mogelijkheden zijn ondenkbaar. Het monument manifesteert de ijzeren wetmatigheden van het historisch proces. De meest uitgewerkte politiek-theoretische constructie op basis van deze uitgangspunten is de marxistische. De bekendste architectuurhistorische analyse op marxistische grondslag is het driedelige, in heel het voormalige Oostblok gebruikte overzichtswerk van Maté Major, *Geschichte der Architektur*. Het eerste deel, *Die Architektur der Urgemeinschaften und Sklavenhaltergesellschaften*, werd in 1957 uitgebracht. De twee andere volgden met ruime tussenpozen, die het encyclopedische karakter versterkten. Het vormde de uitkomst van 'die Anwendung einer exakten marxistischen Methode der Architekturbetrachtung.'⁶ Architectonische topprestaties golden als 'künstlerischen Ausdruck der historisch-gesellschaftlichen kräfte der jeweiligen Epoche.'⁷ Ze maakten in de marxistische theorie deel uit van de 'bovenbouw' en

De sloop van het
oorspronkelijke gebouw
mocht blijk geven van
de wil een nieuwe
cultuur op te bouwen.

Maté Major, Geschichte der Architektur, Budapest 1957.

**(Rechts)
Maria Siklós, Nationaal Theater Budapest, 2003**

waren alleen in samenhang met de overige componenten daarvan te begrijpen. 'Denn wird die Architektur als ein Teil des Überbaus einer gesellschaftlichen Formation angesehen, so ist es unbedingt notwendig, alle anderen Teile des ideologischen Überbaus, insbesondere die Künste, mit der Architektur in Beziehung zu setzen, um gemeinsame sowie spezifische Merkmale klarer hervortreten zu lassen.'⁸

Spanning tussen oud en nieuw lijkt inherent aan het marxisme. Monumenten illustreren immers de onvermijdelijke loop van de geschiedenis en, uiteraard, de juistheid van de theorie. Hun functie is helder en klaar. Maar hoeveel monumenten heeft men daarvoor nodig? En als het verhaal van de geschiedenis het duidelijkst af te lezen is in het historische stadscentrum, is dat dan niet bij uitstek de plek voor gebouwen die de nieuwe tijd representeren?

Dat geschiedenis en toekomst juist in het centrum vaak op gespannen voet staan, wekt geen verbazing. Soms onderstreepten socialistische regimes de kracht van het historische proces en de vitaliteit van de nieuwe cultuur door toonbeelden van de klassieke burgerlijke beschaving moedwillig met de grond gelijk te maken. Rond 1970 werd om die reden de Hongaarse nationale schouwburg in Budapest afgebroken. Dat was het begin van een jarenlange strijd voor een waardige opvolger, die pas in 2001 werd beslecht met de opening van Maria Siklós' nieuwe nationale schouwburg ver buiten de binnenstad; een op zijn minst opmerkelijke postmodernistische manifestatie vol nationalistische symboliek en uitdrukkelijk bedoeld als monument van het 'echte' Hongarije. De sloop van

het oorspronkelijke gebouw mocht blijk geven van de wil een nieuwe cultuur op te bouwen. De grote weerzin van de bevolking maakte duidelijk dat de vernietiging van het gebouwde verleden, zelfs al was die in het belang van een nieuwe toekomst, de autoriteiten niet in dank werd afgenomen. Ook de geïndustrialiseerde massawoningbouw, waarvan de architectonische verschijningsvorm met gepaste retoriek werd gepropageerd als een zuivere uitdrukking van de nieuwe maatschappelijke verhoudingen, moest het vaak ontgelden. De nieuwe wijken mochten toonbeelden van vooruitgang zijn, gewaardeerd werden ze niet en zeker niet wanneer historische stadsdelen en eerbiedwaardige monumenten eraan werden opgeofferd.

Theorie en praktijk stonden op gespannen voet. Pragmatische overwegingen leidden tot een voorzichtige bijstelling van de klassieke dogma's. Als een van de laatste landen verzette Oost-Duitsland de bakens. Erkend werd dat de oude bouwsubstantie niet alleen een culturele, maar ook een economische waarde ver-

tegenwoordigde en bovendien bijdroeg aan het welzijn van de postkapitalistische mens. 'Mittlerweile ist klar geworden, daß eine gewachsene, von den Menschen angenommene gebaute Umwelt zum sozialen und psychischen Wohlbefinden genauso beizutragen vermag wie eine gepflegte natürliche', constateerden de auteurs van een boek over Oost-Berlijnse monumentenzorg in 1987, toen grote delen van het oude centrum al voorgoed verdwenen waren. Monumenten waren kennelijk meer dan alleen de illustratie van historische wetmatigheden: ze werden ook bewonderd om hun esthetische waarden en vooral ook omdat ze weerstand boden tegen een vorm van vooruitgang die velen om politieke redenen afkeurden. Ook hier hadden ze dus een onmiskenbare kritische lading.

Zowel Mumfords als Majors ideeën over de betekenis van hangen monumenten nauw samen met opvattingen over het historische proces. Daarnaast hebben ze een meer prozaïsche, historische lading.

Monumenten zijn niet alleen zichtbare manifestaties van de geschiedenis, het zijn ook bronnen van waaruit kennis te vergaren is die in geschreven documenten niet te vinden is. Het analyseren ervan is echter niet altijd eenvoudig. Anders dan bij archeologische vondsten zijn de gebouwen meestal nog in gebruik en dit gebruik verzet zich tegen de weinig zachtzinnige benadering waaraan bouwhistorici hun onderzoeksobjecten onderwerpen: pleisterwerk wordt verwijderd, oude steenlagen met geweld blootgelegd. In de praktijk is de bouwhistoricus afhankelijk van verbouwprojecten die, paradoxaal genoeg, de documentaire waarde van deze monumenten meer dan eens voorgoed vernietigen.

Monument en volksoepvoeding

Of men nu de libertijns-kritische houding van Mumford onderschrijft of de dogmatisch-socialistische benadering van Major, steeds representeren monumenten

**Robert Musil, *Der Mann
ohne Eigenschaften*, deel 1.**

**(Rechts)
Robert Musil**

ervaringen van het verleden *in* het heden, om met Aldo Rossi te spreken.⁹ Daaraan ontleen ze een zekere educatieve waarde en de les die ze leren wordt geacht essentieel te zijn voor de vitaliteit van de samenleving. 'Without a long run in history, we shall not have the momentum needed, in our own consciousness, to take a sufficiently bold leap into the future', beweerde Mumford en, althans in dit opzicht, zal Major het wellicht met hem eens geweest zijn.¹⁰ Belangrijker nog dan dit momentum, deze sociaal-economische kinetische energie, is de motor achter dit mechanisme: een algemeen onderschreven cultureel zelfbewustzijn. Het aankweken en levend houden daarvan gebeurt niet vanzelf. Het veronderstelt een bewuste inspanning van opvoedkundige aard. En daarin spelen monumenten een prominente rol.

Dit is overigens geen bedenkfel van Mumford of Major. Volksopvoeding door bouwkunst en monumenten was een pregnant thema in het laat negentiende-eeuwse Duitsland, waar het één van de pijlers vormde van de zogenaamde *Stadtbaukunst*. Ook toen werd dit idee gevoed door bezorgdheid over de risico's van maatschappelijke desintegratie. In dit geval werd het onopgevoede arbeidersproletariaat als de grootste dreiging gezien. Camello Sitte wordt gezien als de belangrijkste representant van deze volksopvoedingsideologie en bovendien als degene die deze praktisch toepasbaar maakte door de hoogste esthetische eisen alleen voor monumenten, pleinen en hoofdstraten verplicht te stellen.¹¹ Het idee dat monumenten een educatieve functie vervullen, staat echter los van de politieke invalshoek. De manier waarop een samenleving met haar monumenten omgaat, is tekenend voor de wijze waarop ze zich rekenschap geeft van haar verleden (om de bekende historicus J. Huizinga te parafaseren). Volksopvoeding is intussen een archaïsche term geworden en men spreekt nu liever van inburgering. Toch is er inhoudelijk weinig verschil.

Aan monumenten wordt van oudsher een grote rol toegedacht bij de zelfrepresentatie van de cultuur.

Dat is nauwelijks verwonderlijk: ze representeren de (nationale) cultuur in een alledaagse context, als een permanente cursus die actuele normen en waarden koppelt aan de als duurzaam opgevatte waarden van geschiedenis en kunst. Maar hoe kunnen monumenten van soms honderden jaren oud de hedendaagse cultuur vertegenwoordigen? En is het begrip cultuur niet al te gemakkelijk te misbruiken? De term cultuur wordt soms geassocieerd met blablitis – de term komt van de bekende Amerikaanse journalist J.H. Mencken – en wordt al helemaal bedenkelijk wanneer buitenstaanders, dat wil zeggen al diegenen die geacht worden geen deel van deze cultuur uit te maken, zich eraan moeten conformeren. Wat is opvoeding of inburgering anders dan een instrument om dit af te dwingen? Inburgering lijkt een almachtige opvoeder te veronderstellen; een *big brother* die het kolossale, de dagelijkse werkelijkheid beheersende lesprogramma samenstelt. Oudere monumenten worden daartoe in een deterministische historische doctrine ingelijfd, dan wel als symbolen van een voorbijge tijd afgebroken.

Koppelt men inburgering en volksopvoeding aan een bepaalde staatsideologie en ziet men monumenten als manifestaties daarvan, dan slaat de negatieve lading neer op het monument dat erdoor wordt besmet. Er zijn echter legio voorbeelden waarbij het monument zich tegen dit misbruik verzet. De kritische waarde ervan, waaraan Mumford zoveel betekenis hechtte, zegt meer over de cultuur van een bepaalde stad in een bepaalde periode dan over welke 'officiële' leer ook, of dat nu een politiek stelsel of een planingsdoctrine is. De les is in dat geval die van de geschiedenis en die kan, zoals Mumford onderstreepte, voor het heden buitengewoon kritisch zijn. Monumenten zijn enerzijds de tekenen van de geschiedenis en bevatten anderzijds de canon van vormgevingsideeën die in de loop der tijd ontwikkeld is. Architectonisch-stedenbouwkundige monumenten maken cultuur en geschiedenis onderdeel van het alledaagse leven.

Niets was nog uniek, alles was herhaalbaar. Heel de wereld leek gereduceerd tot een verzameling collages van steeds dezelfde elementen.

Zelfs als men het stadslandschap liever niet associeert met terecht als verdacht beschouwde begrippen als volksopvoeding of inburgering, is zijn betekenis voor de stedelijke cultuur gemakkelijk in te zien. Afbladderende gebouwen, slecht onderhouden monumenten, al te brutale uitbreidingen of transformaties, ingrepen op een zo grote schaal dat zelfs wegenpatronen en verkavelingen worden aangepast, of functiewijzigingen die leiden tot een complete verandering van de presentie van gebouwen, getuigen op zijn minst van een verzwakte stedelijke persoonlijkheid. Steden die op deze manier in korte tijd volledig van aanblik veranderen, hebben geen kern, geen bestendigheid, ze tonen een gebrek aan zelfrespect en, erger nog, tekenen van een identiteitscrisis. Anders dan steden die niet lijden aan een negatief cultureel zelfbeeld dwingen ze geen respect af en nodigen ze niet uit om zich bij hun cultuur aan te sluiten. De architectuur van de stad manifesteert onontkoombaar de cultuur. Dat is precies de betekenis waar Sitte op wees, en met hem vele anderen.

Monumenten representeren, met andere woorden, het culturele zelfbeeld van de samenleving. Dat beeld is niet willekeurig en uitwisselbaar. Zelfs als de meest fundamentele waarden universeel zijn, verwijzen monumenten altijd naar een bepaalde cultuur die uniek is. Mumford meende dat die geworteld was in de regio. Major ging ervan uit dat de plaats die een maatschappij innam op de historisch-materialistische ladder naar het socialisme bepalend was. Maar beiden verbonden de opvoedkundige waarde van monumenten met een specifieke culturele identiteit van de plaats waar ze zich bevonden.

Monument en identiteit

Rond 1990 was Robert Musils beroemde *Der Mann ohne Eigenschaften* bij architectuur- en stedenbouwhistorici mateloos populair. Deze inderdaad behartigenswaardige roman dateert van 1932. Bepaald nieuw was het boek dus niet. De lotgevallen van de hoofdpersoon, Ulrich, lijken de dilemma's van de

moderne samenleving te illustreren: wanneer mensen, zoals Ulrich lijkt te geloven, inderdaad zijn samengesteld uit een paar dozijn identieke eigenschappen, zijn ze in wezen misschien gelijk. En als ze gelijk zijn hebben ze geen identiteit. Bestaan hun eigenschappen bovendien uit het imiteren van andermans eigenschappen, dan is, zoals Walter Benjamin al veronderstelde, alles wat voor de persoonlijkheid karakteristiek is kennelijk reproduceerbaar. Zonder eigenschappen geen identiteit. Als er zoiets als identiteit bestaat kan die alleen maar uniek zijn. En daarmee leek Musil te raken aan de kern van de moderne maatschappij die rond 1990 onderwerp was geworden van tal van afstandelijke bespiegelingen – net zo afstandelijk als de manier waarop Ulrich de wereld bekeek.

Terugkijkend op vijftig jaar modernisme, voor het eerst de (postmoderne) vrijheid nemend om die niet al bij voorbaat sacrosanct te verklaren, werd de vraag actueel naar de gevolgen voor de identiteit van de stad. Als het functionalisme de samenleving reduceerde tot een aantal identieke eigenschappen (bestemmingen) en de architectonisch-stedenbouwkundige vormgeving tot een idealiter objectieve vertaling van deze bestemmingen, maakte dat het ontstaan van door hun krachtige persoonlijkheid onderscheidende bouwwerken dan niet praktisch onmogelijk?

Waren de schaarse voorbeelden van een monumentale architectuur (denk bijvoorbeeld aan Maaskants Provinciehuis in 's-Hertogenbosch) niet tegelijkertijd zonden tegen de moderne ideologie? En als die ideologie de enige juiste was, was het dan niet terecht dat de meeste critici een dergelijk gebouw de grond inboorden?

Als het modernisme zich verzette tegen uniciteit en representativiteit, dan lag het voor de hand het reproductieve karakter, dat in de functionalistische ideologie als een van de belangrijkste wapenfeiten gold, als oorzaak aan te wijzen. Niets was nog uniek, alles was herhaalbaar. Heel de wereld leek gereduceerd tot een verzameling collages van steeds dezelfde elementen. 'Zum schluß schwimmen wir bloß noch auf Beziehungen, auf Vorgängen, auf einem Sprüchlein von Vorgängen und Formeln, auf irgendetwas, wovon man weder weiß, ob es ein ding, ein Vorgang, ein Gedankengespenst oder ein Ebengottweißwas ist!', om met een van de karakters in Musils boek te spreken.¹² Functioneren kan zo'n samenleving uitstekend, maar zij zou niet langer in staat zijn zichzelf te regenereren, omdat de eigenschappen die haar karakteriseren van haar losgekoppeld zijn. Steden, dorpen, stadsdelen en afzonderlijke gebouwen leken in een brij van onbestemde eigenschappen ten

onder te gaan. Het ontbrak hen aan een duidelijke identiteit. De moderne maatschappij was, met andere woorden, inderdaad niet langer in staat monumenten voort te brengen.

De volgens sommigen beangstigende leegte die op dit identiteitsverlies volgde, kan verschillende oorzaken hebben. Zodra identiteit weerstand oproept, richt de woede zich op de monumenten die haar het duidelijkst vertegenwoordigen. Een klassiek voorbeeld is de sloop van de abdij van Cluny die werd ingeluid door de Franse Revolutie. Dezelfde (nieuwe) normen en waarden zaten achter de verwoesting van de kathedraal van Luik omstreeks dezelfde tijd.¹³ De al gememoreerde verwoesting van de Hongaarse nationale schouwburg was, uiteraard, eveneens een gevolg van het doorbreken van nieuwe normen en waarden, zij het dat die niet door de bevolking werden gedragen. Breekt men de belangrijkste monumenten af, dan blijft slechts een anonieme massa over. Toch

Breekt men de belangrijkste monumenten af, dan blijft slechts een anonieme massa over. Toch is deze vorm van identiteitsvernietiging in de praktijk niet de meest effectieve. Monumenten bezetten plekken in de stad en die plekken blijven.

**H. Maaskant,
Provinciehuis
's-Hertogenbosch
1971**

is deze vorm van identiteitsvernietiging in de praktijk niet de meest effectieve. Monumenten bezetten plekken in de stad en die plekken blijven. Het verminkte stadsweefsel ter plekke krijgt niet zelden een historische betekenis die vergelijkbaar is met die van het afgevoerde monument. In plaats van een deel van de culturele identiteit voorgoed af te stoten wordt er een nieuwe lading aan toegevoegd. Het risico dat een beeldenstorm de zo hartstochtelijk gevreesde leegte doet ontstaan is, met andere woorden, betrekkelijk gering. Massaproductie, publiciteit en mode lijken een kortere weg naar de teloorgang van de culturele identiteit. In architectuur en stedenbouw zou deze teloorgang een onvermijdelijk gevolg zijn van de opkomst van de moderne massamaatschappij en de ontwikkeling van industriële bouwtechnieken, twee fenomenen die – overigens ten onrechte – wel als de essentie van het modernisme worden gezien.

Hoe men de belangrijkste bedreigingen van de identiteit van stad, land en maatschappij ook definieert, de wenselijkheid ze het hoofd te bieden lijkt onomstreden. Teloorgang van identiteit wordt gezien als vervlakking en, erger nog, als oorzaak van maatschappelijke desintegratie. Dat maakt identiteit ook in architectuur en stedenbouw tot een thema en vooral in de jaren negentig van de vorige eeuw, waarin Musil's roman zo populair was, werd er bijzonder veel aandacht aan besteed. Als monumenten de pijlers van de stedelijke cultuur zijn, dan kunnen ze niet *en masse* worden geproduceerd en moeten ze uniek zijn; als de essentie van het modernisme zou bestaan uit het elimineren van uniciteit kan ze geen monumenten voortbrengen. De zich verder evoluerende stad blijft dan achter als een blanco persoon. Zonder monumenten geen smoel. Steden die zich presenteren als karakterloze individuen zijn uitwisselbaar voor elke andere stad. Er is dan niets dat de stedeling van buiten bij voorbaat voor deze stad inneemt, en wie er woont zal weinig moeite hebben bij gelegenheid naar elders te vertrekken. Waarschijnlijk zijn het overigens de desinteresse en het gebrek aan engagement van bewoners en bestuurders die de identiteitscrisis van de stad in de hand werken.

Hoe groter de mate van reproduceerbaarheid, des te geringer de kans op een karakteristiek stadsbeeld. Dat is althans de boodschap die besloten lijkt in de gedachtespinsels en -spelletjes van Musil en Benjamin. Zijn hun, intussen zo'n driekwart eeuw oude bespiegelingen, nog steeds actueel? Aan scherpzinnigheid hebben ze niets verloren, maar toch is enige nuancering op zijn plaats. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw is alles reproduceerbaar geworden, niet alleen de stenen feiten van de stad,

ook de manier waarop de stad wordt beleefd. Maar zelfs als monumenten in grote identieke reeksen te produceren zouden zijn, betekent dat nog steeds niet dat de stad die er zijn karakter op baseert gedoemd is een identiteitsloze massa stenen te zijn.¹⁴ Wat er aan monumenten karakteristiek is overstijgt hun materialiteit en hun eventuele status als kunstwerk en heeft meer te maken met hun historische lading.

Concentreerden Musil en Benjamin zich op de manier waarop identiteit wordt geproduceerd, de historische lading hangt samen met de manier waarop die wordt beleefd. Dat is: de associaties die ze oproept, de herinneringen die eraan kleven, de symbolische betekenis die ze kan hebben en de ambiance die erdoor geschapen wordt. Wanneer heel dat complex verandert – en dat doet het in de praktijk voortdurend – dan verandert ook de betekenis van het monument. Deze beleving is universeel en alledaags. Zou het anders zijn, dan zouden theoretici als Sitte, maar ook Mumford en Major, wellicht nooit op het idee zijn gekomen de gebouwde omgeving een krachtige, educatieve werking toe te schrijven.

Beleefde monumenten

Representatie is de essentie van het monument: behalve kunstwerk op zich te zijn, vertelt het monument ook een verhaal. Dat verhaal heeft steeds het karakter van een documentaire. De gevoelens die deze documentaire bij de beschouwers losmaakt zijn verweven met hun persoonlijke stellingname ten aanzien van het onderwerp ervan: gebeurtenissen uit de tijd waarin het monument ontstond of zijn huidige gedaante aannam, de ambities van opdrachtgevers en politici, de inspanning die de maatschappij zich moest getroosten om die ambities te verwezenlijken. Dat maakt de lezing van de stad altijd ambivalent. Bij recente monumenten spelen politieke overtuigingen vaak een grote rol. In de loop van luttele decennia kunnen die compleet veranderen, en daarmee verandert tegelijk de waardering voor de monumenten waaraan deze zich hechten.

Een voorbeeld is de Marszalkowska boulevard in Warschau. Bij de oplevering in 1952 bracht die de halve stad tot jubel: Warschau herrees uit de as en bouwde haar paleizen voortaan niet langer voor machthebbers en aristocraten, maar voor arbeiders. Vijftig jaar later is de Marszalkowska voor dezelfde mensen een symbool voor communistische onderdrukking en wie zich zijn blijdschap bij de festiviteiten in 1952 kan herinneren schaamt zich diep. Het zal de slopers van Cluny vijftig jaar later misschien niet anders zijn vergaan, maar terwijl hun sentimenten intussen in de cultuur verzonken zijn roept de Marszalkowska ook

nog vandaag nog heftige emoties op. Toch is de Marszalkowska ongetwijfeld een monument en zal ze dat blijven. Net als de Stalinallee in Oost-Berlijn, die nu het grootste object is dat onder officiële Duitse monumentenzorg valt. Als de Marszalkowska echter iets illustreert, is het wel de emotionaliteit waarmee het inderdaad als monument wordt beleefd en de verwevenheid daarvan met de geschiedenis van Warschau en Polen.¹⁵

Monumenten vertellen niet alleen een verhaal, ze creëren ook een specifieke ambiance. J. Winckelmann (1717-1768) geldt als een van de eersten die de positieve invloed van kunst, of meer algemeen het schone, heeft gepropageerd. Die wordt gedeeltelijk bepaald door de psychologische ervaring van de architectonische en stedenbouwkundige vormgeving. Idealiter wordt de zo opgewekte beleving los gezien van de historische lading van het monument. Of het inderdaad mogelijk is dit onderscheid te maken is

Het monument bestaat niet uit de manier waarop het is geproduceerd, maar uit de manier waarop het wordt beleefd.

Warschau, Marszalkowska

(rechtsboven)
Berlijn, Stalinallee

niet duidelijk, maar zeker is wel dat veel mensen de sfeer van de historische stad prevaleren boven die van de nieuwbouw – en dat was zoals we zagen zelfs in Oost-Berlijn reden om minder historische bouwsubstantie op te offeren, om daarmee te bewijzen dat de voorbije stad door die van de toekomst vervangen moest worden. Het onderzoek naar de psychologische effecten van architectuur en stedenbouw zal wel altijd geassocieerd blijven met twee pioniers: Kevin Lynch en Gordon Cullen. Kevin Lynch richtte zich in zijn *The Architecture of the City* (1960) vooral op de ervaring van de visuele vorm van de stad, op het 'mentale beeld' dat de bewoners van hun stad hebben en op de leesbaarheid van het stadsbeeld. Waar Lynch de feitelijke werking van bestaande stedelijke ensembles tot uitgangspunt neemt, concentreerde Cullen zich in zijn *The Concise Landscape* (1961) op het optimale visuele effect van voorbeeldige ensceneringen. Hij zag hierin een kunst van betrekkingen. De omgevingspsychologische effecten van het monument zijn uiteraard van een andere orde dan de historische, maar in beide gevallen geldt dat het monument in staat is ervaringen en emoties op te roepen die direct te maken hebben met de cultuur van de stad en haar bewoners.

Het monument bestaat niet uit de manier waarop het is geproduceerd, maar uit de manier waarop het wordt beleefd. Of een gebouw, ensemble of stad herhaalbaar is, doet lang niet altijd ter zake – de Marszalkowska en de Stalinallee zijn zeldzaam duidelijke dragers van hun specifieke historische boodschappen, maar evenmin in elk aspect uniek als de

gotische kathedralen dat waren. Misschien is het herkenbare, repeteerbare wel een voorwaarde voor het ontstaan van een begrijpelijke betekenis, zoals woorden dat zijn in de taal. Voor zover de angst voor identiteitsproblemen wordt gevoeld door het moderne paradigma van de eenvormige, op machinale productiemethoden geïnspireerde herhaling, nodigt deze constatering uit om de deels veronderstelde, deels reële consequenties van het modernisme vanuit een nieuw perspectief te bekijken.

Als beleving een sleutelbegrip is bij het ervaren

van de stad en haar monumenten, vormt het spontane of doelbewust gestimuleerde engagement met de stad daarvan het noodzakelijke complement, zeker waar het de culturele en historische betekenis betreft. Hoewel het begrip in zijn befaamde traktaat niet voorkomt, vormt engagement de drager van Aldo Rossi's fameuze *De architectuur van de stad*.

Monument en stad: Aldo Rossi

Als Aldo Rossi's *De architectuur van de stad* hier bijzondere aandacht krijgt is het omdat dit boek, dat tegelijkertijd een manifest en een omvangrijk onderzoeksprogramma is, raakt aan de essentie van het *monument* als document van verandering, van *verandering* als het genetisch principe van de (stads-) geschiedenis, en van *engagement* als essentieel element in de waardering van het monument (wat die waardering tegelijkertijd tot op zekere hoogte subjectief maakt). Na bijna veertig jaar is het traktaat nog steeds actueel en hoewel het wellicht de taak van de wetenschap is grenzen te verleggen, bewijst men niemand een dienst door het wiel opnieuw uit te vinden. Feit is dat er na *De architectuur van de stad* weliswaar veel onderzoek is verricht dat binnen Rossi's onderzoeksprogramma past, maar weinig dat de resultaten zo overtuigend synthetiseert als hij deed. In zijn ogen wordt het karakter van de stad bepaald door haar architectuur, die op haar beurt mede afhankelijk is van haar stratenpatroon en de parcelering, de manier waarop de 'blokken' tussen de straten in kavels zijn onderverdeeld. Elke stad heeft haar specifieke identiteit, maar impliciet vat Rossi die op als de plaatselijke, door de lokale omstandigheden richting gegeven manifestatie van de cultuur van de Europese stad in het algemeen en dus kortweg van de Europese cultuur.

De essentie van de stad is haar permanentie, haar vermogen bij alle verandering toch zichzelf te blijven. Wanneer iets verandert, moet er ook iets zijn dat *niet* verandert. Dat is de paradox van elke verandering: als niets gelijk blijft aan wat het was, dan is het resultaat iets fundamenteel nieuws, dat geen relatie meer onderhoudt met het oorspronkelijke object. De metafoer van de persoonlijkheid komt ook hier weer van pas: verandert die al te radicaal, dan wordt ze onherkenbaar en gaat verloren. (Franz Biberkopf wordt Franz *Karl* Biberkopf.) Verandert ze echter helemaal niet, dan is ze morsdood. In beide gevallen verliest ze haar identiteit. Als dat bij de stad het geval is, dan verliest die daarmee haar culturele betekenis. De bestaande stad, haar geschiedenis en de ideeën en ervaringen achter die geschiedenis vormen het uitgangspunt bij haar verdere ontwikkeling.

Rossi spreekt van een 'analoge' stad die wordt bepaald door een voor de stad specifiek systeem van verandering. Die markeert, om de metafoer af te maken, de bandbreedte waarbinnen de persoonlijkheid kan evolueren zonder zichzelf te verliezen. Deze bandbreedte wordt bepaald door de karakteristieken van het bestaande en zijn biografie en is opgeslagen in de architectuur van de stad. 'De architectuur is het vaste toneel van de menselijke lotgevallen; ze is beladen met de smaken en meningen van generaties, met openbare gebeurtenissen, persoonlijke tragedies, oude en nieuwe feiten.'¹⁶

Tegelijk bevat de geschiedenis inderdaad een deel van de genetische code voor de verdere ontwikkeling van de stad. 'Want de vormgeving van de stad is een systeem, doordat de problemen van de topografie en de grondeigendom, de bouwverordening, de klassenstrijd en de idee van de architectuur zich stap voor stap omzetten in concrete bouwwerken.'¹⁷ Wie de weg terug wil vervolgen om dit deel van de code te ontcijferen, doet er dus goed aan zich van de historische methode te bedienen. 'Steden zijn de tekst van deze geschiedenis. Niemand hoeft er in ernst aan te denken stedelijke verschijnselen te kunnen bestuderen zonder gebruik te maken van de geschiedenis. Misschien is dit de enige praktische methode die er bestaat, omdat de steden zich aan ons voordoen door middel van specifieke stedelijke feiten voor het begrip waarvan het historisch element doorslaggevend is.'¹⁸ Rossi's primaire interesse geldt de relatie tussen de geschiedenis van de stad en haar toekomstige ontwikkelingsmogelijkheden, waarbij de identiteit van de stad behouden en versterkt wordt. Zijn fascinatie met de stad is niet die van de monumentenzorg en zijn traktaat is wars van alles wat naar de 'zorgsector' riekt, om Auke van der Woud te citeren. Voor Rossi is de stad met haar monumenten wat hij ook is voor Van der Woud: 'een permanente *ontwerpogave* met een hoge moeilijkheidsgraad, niet alleen moeilijk op het terrein van techniek en materiaal, maar vooral ook op intellectueel gebied.'¹⁹

De kennis die dat veronderstelt, mag volgens Rossi grotendeels historisch van aard zijn, het ontwerp zelf kan alleen eigentijds zijn en vooruitblikken naar de toekomst; architectuur en stedenbouw moeten onderdak bieden aan de stad van vandaag en morgen. Rossi speelt met de gedachte van een 'stadswetenschap' die alle voor het ontwerpen noodzakelijke kennis bevat. Evenmin als deze stadswetenschap uitsluitend historisch kan zijn, is het denkbaar dat zij objectief en neutraal is. Dat is om verschillende redenen onmogelijk. De waardering van de stad is immers allesbehalve waarde vrij en, sterker nog, in de

Bij alle onvermijdelijke veranderingen is permanentie het fundamentele kenmerk van de stedelijke cultuur en een voorwaarde voor haar overleving.

manier waarop men de met de stad en het monument geassocieerde waarden beleeft, ligt hun essentie. Vervolgens is ook het ontwerpen aan de stad geen objectieve bezigheid. Enerzijds borduurt zij voort op in het historische systeem opgeslagen waarden, anderzijds worden noodzakelijkerwijs nieuwe, deels politiek getinte keuzes gemaakt. Het engagement met de stad is, met andere woorden, een voorwaarde voor zowel de stadsanalyse als voor het levend houden van de stedelijke cultuur.

Bij alle onvermijdelijke veranderingen is permanentie in Rossi's visie het fundamentele kenmerk van de stedelijke cultuur en een voorwaarde voor haar overleving. De stad regenereert zich op verschillende snelheden: terwijl het stratenpatroon en de monumenten de eeuw trotseren, veranderen secundaire elementen soms razend snel. Dat hoeft haar identiteit echter niet aan te tasten, zolang de stad maar voldoende permanentie blijft tonen. Verandering en permanentie gaan dus hand in hand. Bij de primaire elementen en de monumenten geldt wat voor de stad als overkoepelend bouwwerk geldt; sommige karakteristieken vertonen permanentie, andere getuigen van latere aanpassingen. Die dient men te respecteren als getuigen van de geschiedenis van het gebouw en van de stad en tegelijk als illustratie van de kracht van het permanente. (De opvatting dat men monumenten niet naar een gedroomde ideaaltoestand zou moeten restaureren gaat overigens terug tot ver voor Rossi's traktaat. Rond 1900 pleitte de invloedrijke Duitse theoreticus G. Dehio al voor het accepteren van toevoegingen en veranderingen, onder andere omdat die hun status als representanten van geschiedenis als een continu veranderingsproces illustreerden.²⁰

Door verandering te accepteren, keerde Rossi zich tegen sommige karakteristieken van het modernisme, dat in zijn meest dogmatische vorm impliceert dat de totale vorm van de stad, behalve haar architectonisch-stedenbouwkundige kunstwerken, volkomen verandert wanneer zich nieuwe functies aandienen. Als permanentie van de vorm een voorwaarde is voor haar identiteit, veronderstelt dat de mogelijkheid van althans een deel van de architectonisch-stedenbouwkundige vormenwereld om onderdak te bieden aan een groot aantal elkaar opvolgende functies. *De*

architectuur van de stad geeft een groot aantal voorbeelden van gebouwen en ensembles die in hoofdlijnen de eeuwen hebben doorstaan. Deze bestendigheid is niet aan de hele stad voorbehouden, maar alleen aan wat Rossi de 'primaire elementen' noemde. Daarvan zijn, behalve het stratenpatroon en de parcellering, de monumenten de belangrijkste. Bij de primaire elementen bouwt de stad als het ware aan zichzelf. Haar vormenwereld is er flexibel genoeg om als de belangrijkste pijler onder de stedelijke identiteit te fungeren. De primaire elementen zijn dragers van constante waarden (permanentie) en representeren niet zelden een kunstzinnige waarde. Uiteindelijk vormt die voor Rossi de belangrijkste karakteristiek van de stad. De architectuur van de stad is uniek, niet uitwisselbaar, niet herhaalbaar, geen willekeurig fluïdum van toevallig bij elkaar geplaatste architectonische eigenschappen.

De overeenkomsten tussen Rossi's benadering van de architectuur van de stad en die van Lewis Mumford zijn overigens opmerkelijk. Voor Rossi is de geschiedenis evenmin een zichzelf voortstuwend, boven- en onpersoonlijk proces als ze dat voor Mumford was. Eveneens opmerkelijk is hoezeer de lineaire historische opvattingen van het socialisme, die ten grondslag lagen aan Majors architectuuropvattingen, overeenkomen met de even lineaire, gedepersonaliseerde planningsideologie die in de jaren vijftig en zestig in heel West-Europa de toon aangaf en waarvan zowel Mumford als Rossi zich distantieerden. Geschiedenis is mensenwerk, de architectuur van de stad de meest sprekende representatie ervan en noch het denken over architectuur en monumenten, noch het denken over de verdere evolutie van de stad, haar gebouwen en haar stedenbouwkundige structuur kan zonder het engagement van burgers, politici en ontwerpers. De stad is mensenwerk en niet de resultante van bovenpersoonlijke, historische wetmatigheden.

Monument en modernisme

Rossi schreef zijn traktaat tegen de achtergrond van de stedenbouwkundige en architectonische praktijk in het midden van de jaren zestig. Het modernisme leek, althans in zijn technocratisch-planologische vorm, een van de systemen die, schijnbaar wetenschappelijk en neutraal, ten koste van de stedelijke cultuur zouden gaan en daarmee van de cultuur in het algemeen. Rossi kwam er niet omheen dat in zijn traktaat te constateren. Hij doelde daarbij echter niet op het kunstzinnig modernisme van de grote pioniers en de meest befaamde naoorlogse ontwerpers, maar het versimpelde modernisme dat architectuur en

stedenbouw tot functionele rationaliteit reduceerde: het modernisme van de International Style. Rossi's bedenkingen golden deze in de nationale en stedelijke planningsbureaus geïnstitutionaliseerde ideologie, niet het modernisme als architectonisch-stedenbouwkundige stroming; meer de technocratische karikatuur daarvan dan de heroïsche beweging die haar oorsprong had in de jaren twintig van de vorige eeuw en toen eerder een luis in de pels van het establishment was dan de huisstijl ervan.

Karakteristiek voor deze tijdelijk dominante vorm van modernisme was een directe koppeling van de architectonisch-stedenbouwkundige vormgeving aan de programma's van eisen. In de meest dogmatische opvattingen verloor de vorm haar autonomie en werd ze de resultante van de functie en de bureaucratische processen die haar voortbrachten. Bestaande typologieën en de morfologie van de stad verloren hun betekenis, elk gebouw en elke stedenbouwkundige opgave werd steeds opnieuw uitgevonden, waarbij de nieuwste stand van de techniek en de planningsdoctrines idealiter de doorslag gaven. De in de architectuur van de stad gewortelde permanentie werd bewust genegeerd en voor zover nog belang werd gehecht aan de identiteit van de stad werd die losgekoppeld van haar vorm, zoals de karaktereigenschappen van de persoonlijkheid in Musils befaamde boek. Bovendien leek het modernisme elke vorm van engagement overbodig te maken, omdat de verdere ontwikkeling van de cultuur voortaan werd bepaald door de autonome processen van wetenschappelijke vooruitgang en een steeds efficiëntere planning. De ultieme moderne stad werd een geoliede en zichzelf producerende machine. Dit ideaal hing samen met de overtuiging dat de historische ontwikkeling voortaan langs wetenschappelijke weg in goede banen te leiden zou zijn. Dat impliceerde feitelijk het einde van de geschiedenis, die daarmee ook haar betekenis voor de toekomstige ontwikkeling van de stad verloor. Uiteraard werd deze planningsideologie gepresenteerd als politiek neutraal, want wetenschappelijk. De Oost-Europese, socialistische variant verschilt inderdaad niet veel van de West-Europese, sociaal-democratische.²¹

Deze abstracte planning vormde de achtergrond van Rossi's betoog dat zich verder vooral op de symptomen ervan concentreerde. Die maakten duidelijk dat de identiteit van de stad als een zich volgens zijn eigen spelregels verder ontwikkelend maar door haar geschiedenis meebepaald bouwwerk gevaar liep – en dat impliceerde het einde van de stedelijke cultuur. Cultuur veronderstelde in zijn visie immers een zekere mate van permanentie en de bereidheid

Steden vormden het educatieve decor dat duidelijk maakte met welke rasse schreden de toekomst naderde. Het verleden moest daarvoor wijken, ofwel tot museale curiositeiten worden gereduceerd.

(Boven)
Een alternatief voor het AUP, gepubliceerd in *Bouwen van Woning tot Stad, Amsterdam 1946*. Medewerkende architecten: Zanstra, Giesen en Sijmons, Ir. A. Boeken, A. Komter, Arthur Staal, S. van Woerden

(Onder)
C. van Eesteren, *Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam, 1934*.

van de deelgenoten aan die cultuur zich in te spannen haar levend te houden. Abstracte cultuur was voor Rossi ondenkbaar en cultuur zonder monumenten is een abstractie. Zonder vorm geen permanentie, zonder geschiedenis geen ontwikkeling, zonder permanentie en ontwikkeling geen cultuur.

Geheel in overeenstemming met wat men zou verwachten werd het denken over monumenten in de jaren vijftig en zestig getekend door de filosofie achter de stedenbouwkundige planning voor de toekomst. Monumenten illustreerden enerzijds de tijden waarin de samenleving nog niet op wetenschappelijke wijze 'gemaakt' werd – in die zin waren het negatieve symbolen van vooruitgang. Anderzijds illustreerden ze de manier waarop de duistere jaren van gebrekkige kennis en primitieve technologie geleidelijk overwonnen waren. In die zin waren het tekenen van vooruitgang. Steden vormden het educatieve decor dat duidelijk maakte met welke rassen schreden de toekomst naderde. Het verleden moest daarvoor wijken, ofwel tot museale curiositeiten worden gereduceerd. Aangezien de vooruitgang vooral in functionele (sociaal-economische en technische) zin begrepen werd, legde de Nederlandse monumentenzorg zich in die jaren toe op het restaureren van gebouwen tot hun meest zuivere gedaante. Hun geschiedenis werd hen daarbij ontnomen, latere wijzigingen ongedaan gemaakt. Frivoliteiten als het bekronen van een middeleeuwse toren met een lantaarn in Amsterdamse-Schoolstijl, waartegen tot in de jaren dertig weinig weerstand bestond, werden niet langer toegestaan. De gemoderneerde monumenten die zo ontstonden waren echter, om de woorden van Rossi te lenen, zo dood als een pier. Het verhaal dat ze vertelden was gekuist en de les die ze leerden was die van de moderne architectuur en stadsplanning van de jaren vijftig en zestig; niet die van de biografie van de stad, niet van de moeizame en complexe processen waardoor de cultuur van de stad levend werd gehouden.

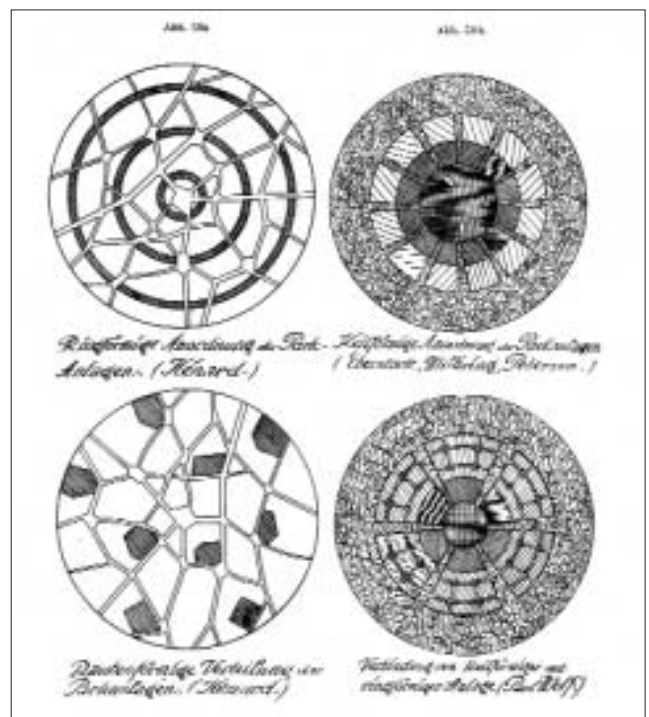
Monument en 'cityvorming'

Een korte uitwijding over de binnenstad kan Rossi's bedenkingen over de consequenties van het bureaucratisch modernisme scherper stellen. Al in de eerste grote functionalistische stedenbouwkundige totaalplannen, bijvoorbeeld het Algemeen Uitbreidingsplan voor Rotterdam van W.G. Witteveen in 1928 en het beroemde Algemeen Uitbreidingsplan voor Amsterdam, waaraan C. van Eesteren in 1934 de laatste hand legde, werd de binnenstad gedefinieerd als de ideale plek voor het concentreren van cityfuncties. Kantoren, horeca, het topsegment van het winkelbedrijf (in termen van bezoekersaantallen) en een keur aan

culturele voorzieningen als theaters, bioscopen en een concertzaal, zouden er niet alleen de vervuulende industrie, maar ook een deel van het wonen geleidelijk vervangen. In de ruim drie decennia waarin dit principe overal het uitgangspunt van het beleid vormde, ging menige binnenstad inderdaad op de schop. De modernistisch geïnspireerde cityvorming manifesteerde zich dus als een heroïsche poging om afstand te nemen van het verleden en een punt te zetten achter de geschiedenis. Dat was overigens niet voor het eerst en in dit opzicht is het tot bureaucratische planologie gereduceerd modernisme, voorop de cityvorming, volkomen vergelijkbaar met, bijvoorbeeld, Robespierre's inzet om de maatschappij te zuiveren van alles wat nog riekte naar het *ancien regime* – al was het maar omdat beide vormen van catharsis werden ingegeven door de ideologie van rede en rationaliteit. Ideologisch gezien staat deze negatie in de traditie van de afbraak van de abdij van Cluny of de kathedraal van Luik.

De 'cityvorming' leidde tot een harde botsing tussen de in het gebouwenbestand van de stad gewortelde identiteit en de architectonisch-stedenbouwkundige eisen van de nieuwe tijd. Deze *clash*

**R. Eberstadt, B. Möhring,
R. Petersen, Gross-Berlin.
Ein Programm für die
neuzeitlichen Gross-Stadt.
Berlin 1910**

Als elke utopie was ook die van het modernisme gedoemd te stuiten op de weerstand van het bestaande en in de binnenstad was dat ook letterlijk het geval.

W.G. Witteveen, Algemeen Uitbreidingsplan van Rotterdam, 1928. Reductie-tekening groensysteem, J. van Geest, G. Jager-Mina Quiñonez

was het sterkst voelbaar in de binnenstad. Die moest een toonbeeld van vooruitgang worden, waarin de feilen van het verleden overwonnen waren. De nieuwe tijd manifesteerde zich des te sterker naarmate het contrast met de bestaande bebouwing scherper was. Het zoeken naar deze tegenstelling werd in het modernisme een beproefd middel bij het benadrukken van de onstuitbare vooruitgang. Ook in dit opzicht maakte het weinig verschil of de nieuwe samenleving, waarvoor de nieuwe architectuur en stedenbouw de juiste vorm moesten zijn een socialistische, sociaal-democratische of liberaal-kapitalistische signatuur droeg en het wegbulldozeren van complete wijken uit de Nederlandse stad is het equivalent van, bijvoorbeeld, de verwoesting van de nationale schouwburg in Budapest. Als de nieuwe maatschappij ruim baan moest krijgen, moest de oude ervoor plaats maken. En aangezien die overal geassocieerd werd met economische irrationaliteit (de crisis en massawerkloosheid van de jaren dertig) en de ontombare totalitaire waanzin die in de holocaust culmineerde leek er veel te pleiten voor de grote, radicale zuivering die overal werd doorgevoerd en alleen door pragmatische, sociaal-economische en financiële overwegingen enigszins in toom gehouden werd.

Dat juist de binnenstad het toneel werd van de ostentatieve opmars van de nieuwe tijd had zowel praktische, vakmatige als ideologische redenen: praktische omdat de binnenstad het kruispunt van alle in- en uitvalswegen vormt, vakmatige die teruggingen op het aanwijzen van de binnenstad als de meest geschikte plek voor cityfuncties en ideologische

omdat de binnenstad zich het best leende om het contrast tussen verleden en heden het verst op te voeren. Hoezeer de architecten van deze modernisering hun dienstbaarheid aan de samenleving ook benadrukten en, in het verlengde daarvan, elke ambitie voor het monumentale afzwoeren, toch was heel deze operatie feitelijk monumentaal en althans in die zin opvoedkundig dat alles de grote sprong voorwaarts illustreerde.

Hoe gevaarlijk het ook is om over de architectuur van de nieuwbouw in generaliserende termen te spreken, toch lijkt die zich in het algemeen te houden aan het programma dat in de moderne planningsideologie besloten ligt: aanscherpen van het contrast met het voorbije verleden, aansluiting zoeken bij de modernste economische en technische ontwikkelingen. Ook in dit opzicht waren er geen principiële verschillen tussen het socialistische oosten en het democratisch-kapitalistische westen (al sloeg men onder het socialisme de industriële bouwproductie hoger aan dan in het westen, omdat die kennelijk geacht werd direct voort te sprouiten uit de economische 'onderbouw'.) Steeds geldt echter dat het in de veellagige architectonisch-stedenbouwkundige vormwereld van de stad verankerde, historische systeem en de daarop gebaseerde 'analoge stad', om Rossi nog eens te citeren, meestal bewust werden genegeerd.

Kennelijk was Rossi zich terdege bewust van deze in de cultuur van de Europese stad op gezette tijd terugkerende poging tot catharsis, want hoewel hij de in potentie funeste gevolgen voor de architectuur

en stedenbouw wel degelijk opmerkte, is de toon van zijn traktaat nergens panisch of laatdunkend. Achteraf heeft hij gelijk gekregen. Als elke utopie was ook die van het modernisme gedoemd te stuiten op de weerstand van het bestaande en in de binnenstad was dat ook letterlijk het geval. De meest vergaande reconstructievoorstellen bleven meestal steken in het stadium van tekentafelstudies. Uiteindelijk bewijst de modernisering vooral de vitaliteit van de stad en de stedelijke cultuur die zichzelf wist te blijven en het gecombineerde geweld van de bevolkingsexplosie, de welvaartsstijging, de intocht van cityfuncties als het bankwezen en het grootwinkelbedrijf en de stormachtige groei van het gemotoriseerde verkeer het hoofd wist te bieden – althans meestal. In het ideale geval zijn de manifestaties van het modernisme in het historische systeem opgenomen. Ze vertellen het verhaal van bevrijding, vooruitgang en toenemende welvaart, terwijl ze tegelijkertijd getuigen van de *historisering* daarvan, dus van de absorptie binnen datgene dat ze in hun meest radicale uitingen hadden willen opheffen: de geschiedenis. Juist de binnenstad illustreert daardoor het vermogen van de stedelijke cultuur om conflicten te beheersen, en verschillende en vaak tegengestelde ideologische richtingen uiteindelijk met elkaar te verzoenen.

Theater zonder publiek?

Monumenten zijn media, die een boodschap overbrengen. Of men nu in het voetspoor van Mumford, Major of Sitte deze boodschap als educatief wil zien of liever andere termen hanteert, zeker is dat een monument de hem toebedachte, collectieve rol alleen

kan vervullen wanneer de openbare ruimte van de stad zich met mensen vult. Is dat niet het geval, dan is het monument een acteur in een lege theaterzaal. Vanaf de jaren vijftig wijzen critici op de uitdroging van de openbare ruimte die haar traditionele publieke taak verloor. Zoals zoveel werd ook dat aan het modernisme verweten en vooral aan de moderne stedenbouw.

Demonteert men het alledaagse leven in een dagdeel voor het wonen, een dagdeel waarin men zich aan het werken wijdt en een dagdeel voor het bezoeken van winkels, theaters of bioscopen en brengt men de verschillende tijdsbestedingen in verschillende stadsdelen onder, dan ontstaan logischerwijze monofunctionele stedelijke ambiances, waar iedereen ongeveer hetzelfde doet.²² Naarmate meer mensen verder van de binnensteden wonen, wordt het aantrekkelijker de boodschappen in de *shopping mall*, het wijkwinkelcentrum, te doen. Blijkt de inhoud – in het hedendaagse marketingjargon spreekt men liever van *contents* – van de culturele en educatieve tijdspasserings door de televisie (en later het internet) de huiskamer binnen te brengen, dan hoeft de moderne mens zijn Amerikaanse suburb of Nederlandse Vinex-wijk alleen nog te verlaten voor de dagelijkse gang naar het werk of het wekelijkse uitje naar sportclub, strand of bos. De openbare stedelijke ruimte heeft dan afgedaan.

Saul Bellow constateerde al in 1960 dat het publieke domein was weggefallen als de natuurlijke plek waar sommige van 'the greatest human qualities' het best tot hun recht kwamen. 'A modern mass society has no open place for such qualities, no vocabulary for them, and no ceremony (except in the

**Gebroeders Kraayvanger,
Flatgebouwen RVS, Maas-
boulevard Rotterdam 1964**

churches) that makes them public. So they remain private and are mingled with other private things that vex us or of which we feel ashamed.²³ Aan de socioloog Richard Senett te oordelen, was er dertig jaar later niets veranderd: 'What once were the experiences of places appear to us now as floating mental operations.'²⁴ Aangezien deze evolutie gelijke tred hield met de toenemende welvaart, die de woning in de buitenwijk, de auto, en de televisie binnen ieders handbereid bracht, hoeft het geen betoog dat ze zich het eerst in Amerika voordeed, korte tijd later in West-Europa, terwijl de openbare ruimte in Oost-Europa het langst zijn traditionele betekenis bleef houden. Dat verklaart wellicht waarom monumenten daar tot op de huidige dag hevige emoties opwekken en inzet blijven van controverses die het hart raken van de samenleving en de stedelijke cultuur en die ongetwijfeld tot de 'greatest human qualities' horen waaraan Bellow refereerde.

Als het monument tegelijkertijd met de openbare ruimte zijn functie verliest, betekent dat dan ook dat de ermee verknoopte boodschappen uit de samenleving verdwijnen? Hier dringt zich een korte zijspiong op. Als een monument niet kan bestaan zonder de manier waarop het wordt beleefd, is het dan misschien mogelijk die beleving los van het monument te zien? En vervolgens vast te knopen aan nieuw ontworpen monumentale decors? Als de betekenis van een monument zelden wordt bepaald door zijn materiële waarde, maar vooral samenvalt met het verhaal dat het vertelt, van de manier waarop het wordt beleefd, rijst de vraag of het mogelijk is de verteller te vergeten en het verhaal in stand te houden via andere middelen. Dit volkomen abstracte monument heeft dan niet alleen zijn architectonisch-stedenbouwkundige vorm verloren, het is ook bevrijd van de functies die in de stad zijn ondergebracht. Bellow beweerde, terecht, dat het verdwijnen van bepaalde essentiële menselijke kwaliteiten uit het publieke domein niet betekent dat ze voorgoed verloren gaan. Ze worden eenvoudig geprivatiseerd. Hun karakter verandert daardoor, maar ze blijven bestaan. Deze eigenschappen hebben, met andere woorden, geen monumentale stedelijke drager nodig en kunnen ook los daarvan functioneren, zoals de eigenschappen van Musils *Mann ohne Eigenschaften* ook prima kunnen functioneren wanneer ze niet onlosmakelijk aan een bepaalde persoon gebonden zijn. In een multimediale wereld geldt dat ook voor historische eigenschappen. 'De behoefte aan geschiedenis kan op een heel andere manier bevredigd worden dan door het peperdure onderhoud van materiële zaken', constateerde Ole Bouman in *Archis*, en noemde vervolgens in één adem onder

Als de binnensteden theaters zouden zijn dan waren ze meestal uitverkocht. De voorstelling is een kaskraker, het publiek zelf is een van de grootste attracties (de essentie van het massatoerisme).

(Rechts)
Mariëburgkapel, masterplan Sjoerd Soeters voor de binnenstad van Nijmegen 1997-2000

andere Ikea, Microsoft, en de gedachtewereld van het 'New Urbanism'.²⁵

Maar hoe zit het dan met de identiteit, de authenticiteit, de persoonlijkheid zo men wil, van de stad? Kan die bestaan zonder monumenten? Het blijkt een typisch Europese vraag, die in het rurale Amerika nauwelijks relevant lijkt. De Europese cultuur is een stedelijke. Verandert het karakter ervan, dan is dat reden voor bezorgde bespiegelingen. Rode draad is de vrees dat stedelijke cultuur verschaalt wanneer het monument haar functie verliest. Deze vrees was zelfs de aanleiding voor een opmerkelijk Frans experiment dat erop gericht was de openbare ruimte van de stad opnieuw met monumentale betekenissen op te laden. De Franse historicus P. Nora begon in de jaren tachtig aan een ambitieus project onder de titel *Les lieux de mémoire*. Hij was er van overtuigd dat monumenten een educatieve functie vervullen die van belang is. Deze functie werkt alleen wanneer ze is gekoppeld aan de alledaagse leefomgeving ('abstracte' geschiedenis heeft in deze zin geen werkingskracht), en wanneer nieuwe encenseringen in staat zijn deze in zekere zin monumentale rol op zich te nemen. Nora identificeerde in heel Frankrijk plekken die de herinnering aan historische feiten

moesten stimuleren, en deze tegelijk consumeerbaar moesten maken voor de moderne Fransman.²⁶ Nora's project is misschien het radicaalste voorbeeld van de kennelijke behoefte om de openbare ruimte als educatief decor in stand te houden en de weigering deze functie volledig door televisie en internet te laten overnemen en daarmee te privatiseren.

Cultuur is een collectieve zaak die in het publieke domein beleefd moet worden. De vrees dat dit onmogelijk zou worden omdat het publiek thuisblijft, blijkt echter ongegrond: de Europese binnenstad anno 2003 trekt waarschijnlijk meer mensen dan ooit tevoren. Ze komen er voor de bijzondere ambiance die intussen door de politiek en door het bedrijfsleven is ontdekt als een bijzondere kwaliteit. Vaak zelfs de enige kwaliteit waarmee de ene stad zich van de andere onderscheidt. Het theater zit weer vol, maar waaruit bestaat de voorstelling?

De binnenstad als warenhuis

Als de binnensteden theaters zouden zijn dan waren ze meestal uitverkocht. De voorstelling is een kas-kraaker, het publiek zelf is een van de grootste attracties (de essentie van het massatoerisme). De monumenten hebben over publiek niet te klagen. De binnenstad lijkt op weg een warenhuis te worden waarin elke

afdeling een zorgvuldig geconditioneerd themapark is, de architectuur een coulisse, het verkeer een routing langs de attracties. Consumptieve innovaties – nieuwe producten, nieuwe *marketing*strategieën en verfijnde definities van leefstijlgroepen (van gesetelde idealist tot postmaterialistische elite) – bepalen het tempo waarin oude decors plaatsmaken voor nieuwe, etalages opnieuw worden gedecoreerd, bestaande gebouwen plaatsmaken voor verleidelijker stadsbeelden en afdelingen die te weinig publiek trekken voorgoed worden afgeschreven.

Monumenten zorgen voor het specifieke karakter van de stad en zijn onderdeel geworden van de gezamenlijke marketingstrategie van bestuurders en bedrijfsleven. Ze zijn de troefkaart waarmee de stad de strijd om de aandacht van het publiek voert; de concurrenten zijn de *shopping mall* (die zich intussen ook van het hele scala aan ruimtelijke sferen bedient), de televisie en het internet. Lang houden ze de aandacht van het publiek niet gevangen; de tijd dat heel Europa ruim tien jaar geboeid was door de nieuw ontsloten ruïnes van Athene komt nooit terug.²⁷ Een zekere vluchtigheid past bij de nieuwe rol van het monument. De binnenstad wordt voortdurend gerevitaliseerd, waarmee een oplossing lijkt te zijn gevonden voor de grote crisis waarin zij terecht kwam toen de

cityvorming aan zichzelf ten onder ging.

Toch is niet iedereen tevreden. Verwordt de binnenstad niet tot een collage van historisch-commerciële decors? Vormt deze kunstmatigheid misschien niet een grotere bedreiging voor de stedelijke identiteit, voor de cultuur en voor de permanentie van het monument dan het verengde modernisme van de *International Style*? Is de stad niet gereduceerd tot een reusachtig en comfortabel Disneyland dat tot de nok gevuld is met middenstand en grootwinkelbedrijf? En wat te denken van het namaken van de historische sfeer waar die allang verdwenen is? Is het uniformerende karakter van de commerciële bedrijvigheid niet een alles gelijkschakelende machine, waarmee vergeleken de totalitaire dwingelandij van Orwells *big brother* maar kinderspel was? Als Choay het over de 'valorisatie' van het monument heeft (het economisch uitbaten ervan door de toeristenindustrie), ontkomt ze er niet aan te reppen van de *alarming ambiguity* die daarmee gepaard gaat, en deze bezorgdheid lijkt typerend.²⁸

Dit beeld van de bedenkingen tegen de vercommercialiseerde binnenstad als een uiteindelijk non-descripte satelliet van een globaliserende economie mag gechargeerd zijn, tekenend is toch dat uniformiteit ook nu als de belangrijkste bedreiging van de stedelijke identiteit wordt gezien. Kennelijk is het kenmerk bij uitstek van de twintigste-eeuwse geschiedenis dat het identiteit onderdrukt, zowel van personen in de moderne massamaatschappij als van monumenten in de stad, en steden in de regionale netwerkmetropolen. Of het nu door fysiek geweld komt, door het geweld van planologen en stedenbouwkundigen in dienst van de grote vooruitgang (welvaartsstaat of socialisme-in-wording) of door het vermeende of reële geweld van de vrije markt, steeds wordt de in het verleden gewortelde identiteit geweld aangedaan – altijd verandert Franz in Franz Karl Biberkopf, om aan te knopen bij de roman waarmee dit essay begon.

De angst voor verandering blijkt ook niet zozeer de angst voor een incidentele aantasting, maar eerder voor, om die metafoer nog eens te gebruiken, een complete massamoord in de beste twintigste-eeuwse tradities, niet teweeggebracht door afzonderlijke individuele beslissingen maar door grootschalige historische krachten, die het niveau van monument, stad of zelfs staat overstijgen. Dat was het geval met de *International Style* en dat is nu het geval met de globalisering. Nieuw is het fenomeen niet: de meeste beeldenstormen trokken zich van nationale grenzen niets aan. Nieuw is misschien wel de constante vrees voor de ondergang van de individuele identiteit, hoe

Steeds moet men zich rekenschap geven van wat Rossi de 'analoge' stad noemde: het complete scala aan ontwikkelingsmogelijkheden waartoe een stad in staat is, zonder dat het haar identiteit aantast.

**Soeters Van Eldonk
architecten, Molenaar &
Van Winden, Vera Yanov-
shtchinsky, Mariënborg
Nijmegen 1997-2000**

men die ook definieert en waar men die ook situeert. Of het nu inderdaad een persoon is, een monument of een stad.

Misschien is dat een van de duurzame residuen van de twintigste eeuw. En zelfs als nog helemaal niet vaststaat of de commercialisering van de binnenstedelijke verkoopcoullissen werkelijk zo funest uitpakt als de meest pessimistische beschouwers verwachten, staat toch vast dat dit althans voorlopig het kader zal vormen van het constante proces van verandering. Het monument lijkt daarin een kritische factor te blijven en die blijkt het sterkst wanneer de markt voornemens is het te veranderen, er nieuwe functies in onder te brengen, de hedendaagse geschiedenis toe te staan een nieuwe laag toe te voegen. Dan ontstaat de vraag naar de ruimte waarbinnen dat mogelijk is, zonder datgene wat het tot een monument maakt aan te tasten.

Op zoek naar de 'analoge' stad

Wie over het veranderen van monumenten nadenkt dreigt binnen de kortste keren weg te zinken in een moeras van problemen, (quasi-)vakmatige kaders, juridische beletselen, bureaucratische plannings- en toetsingskaders, en vooral een verrassende, maar gezien de hier geschetste context niet geheel onbegrijpelijke sfeer van zorg en angst – dezelfde sfeer overigens, die heel het staketsel van regels en richtlijnen in stand lijkt te houden. Wie beleid maakt wil houvast en dat is niet zo vreemd. Waar is vaste voet te vinden voor het beoordelen van veranderingen aan monumenten? Misschien is de vraag verkeerd gesteld: of een gebouw of een stedenbouwkundig ensemble monument is doet er in eerste instantie niet toe. Monumentenbeleid, als zoiets al kan bestaan, dient in het geheel aan maatregelen, planprocedures en ontwerpvoorstellen voor de transformatie van de stad misschien geen specifieke plek in te nemen. Het engagement met de stad vereist dat heel het ruimtelijk beleid dezelfde basale regels van zorgvuldigheid in acht neemt. Tot het tegendeel blijkt dient men alles als waardevol te zien, los van de vraag of het een monument is of niet.²⁹ Steeds moet men zich rekenschap geven van wat Rossi de 'analoge' stad noemde: het complete scala aan ontwikkelingsmogelijkheden waartoe een stad in staat is, zonder dat het haar identiteit aantast. Op dezelfde manier zou men ook van een 'analoog' monument kunnen spreken, want ook het monument heeft een permanente kern die zich niet laat veranderen zonder identiteitsverlies. Waar liggen de grenzen?

Universele regels of richtlijnen voor de kaders waarbinnen monumenten mogen veranderen zijn niet

te geven. Zelfs kan men zich afvragen of het verlangen naar dit soort kaders niet een echo is van de ambitie uit de jaren vijftig en zestig om tot een wetenschappelijke vorm van architectuur en stedenbouw te komen. Een streven dat in de verwetenschappelijking van de monumentenzorg een evenknie vond. Daarentegen is een zekere wetenschappelijke onderbouwing van de waarde van een object, zijn plaats in de stad en zijn ontwikkeling noodzakelijk, maar dat geldt voor elke transformatie in de stad. Geen van de wetenschappen die zich op relevante gebieden beweegt, kan het monopolie op dit wetenschappelijke voorwerk claimen. Het meeste is misschien wel te verwachten van de historische wetenschappen, maar hun onvermogen de boodschap van de objecten te verstaan (en de bereidheid op basis daarvan gevestigde visies te herzien) doet een deel van hun beloften al bij voorbaat teniet. Wanneer historici al naar plekken, gebouwen en steden verwijzen, vormen deze zelden meer dan een verluchting, terwijl ze voor architectuur- en stedenbouwhistorici en de beoefenaren van *urban studies* juist de dragers en de bronnen zijn van geschiedenissen die in staat zijn de officiële geschiedenis in een ander licht te zien en deze soms fundamenteel te herschrijven.

Als geen enkele discipline op zichzelf voldoende is toegerust om de wetenschappelijke fundamenten voor een gedegen monumentenbeleid te leveren, resten slechts twee alternatieven: multidisciplinaire samenwerking op basis van een helder *mission statement*, waarbij in ieder geval de vorm van de stad als uitgangspunt dient, of het oprekken van één van de disciplines zodat die het hele Rossiaanse onderzoeksprogramma omvat. Pogingen vanuit de architectuurgeschiedenis om deze ambitie te verwezenlijken en de kaders van de traditionele kunstgeschiedenis op te blazen lijken geen vervolg te krijgen, en dat is niet verwonderlijk gezien de complexiteit van het veld en de door deze ambitie genoodzaakte, moeilijk te realiseren herpositionering ten opzichte van de historische wetenschappen. Maar zelfs als men de barrières van in zichzelf en hun territoriumdriften verstrikt geraakte wetenschappelijke disciplines op zou lossen, zelfs als men alles weet, wat te weten is over de geschiedenis van de stad, het ontstaan van stratenpatronen, parcelleringen, de belangrijkste monumenten, de 'primaire' elementen die het meeste weerstand tegen verandering bieden en het best in staat blijken de geschiedenis met haar opeenvolging van functies te absorberen, zelfs dan zijn wetenschappelijke uitspraken over stedelijke transformatieprocessen onmogelijk. Niets is eenvoudiger, schreef A.E. Brinckmann al in 1908, ver voor Rossi, dan het opstellen van een catalogus vol regels en richtlijnen,

Of men monumenten nu als kritisch of illustratief ziet, vaak wordt er een duidelijke educatieve waarde aan toegekend, die samenhangt met de culturele zelfrepresentatie van de samenleving.

(Onder en rechts)
Decorbouw met
historische gevels:
Haagsche Bluf

maar het is nergens goed voor. Want '...die Historie hat keine Berechtigung, dem Lebendigen für seine formale Äußerung Vorschriften zu machen, sie kann nur auf die Fülle der Möglichkeiten und ihre Gesetzmäßigkeit hinweisen, die Schaffenskraft anregen, das Urteil erziehen.'³⁰ Dat is al heel wat, maar bij lange na niet genoeg.

Dat een wetenschap van het veranderbare monument – feitelijk een monumentenwetenschap *tout court* – ondenkbaar is, heeft echter eerder principiële dan praktische en institutionele redenen. Een van de meest waardevolle constatering in Rossi's *De architectuur van de stad* is de onmogelijkheid van een objectieve stadswetenschap, wanneer men althans het ontwerpen aan de stad van morgen als een onderdeel daarvan ziet en de studie van het historische ontwikkelingsproces als een noodzakelijke voorwaarde om de 'analoge' stad – het geheel aan denkbare veranderingen die de identiteit van de stad versterken – te ontdekken. Het maken van keuzes veronderstelt engagement, engagement veronderstelt het maken van keuzes. Die keuzes zijn per definitie politiek: ze hebben betrekking op de (stedelijke) cultuur, die weliswaar uit het samenspel van particuliere belangen ontstaat, maar toch altijd een collectieve signatuur draagt. De verantwoordelijkheid voor de cultuur en de identiteit van de stad kan ook alleen maar een collectieve zijn, die politieke, deels ideologische en deels op economische belangen gebaseerde, vrije keuzes veronderstelt.

Als monumenten niet uitsluitend en zelfs niet altijd in de eerste plaats architectonisch-stedenbouwkundige kunstwerken zijn, maar culturele ijkpunten in een continu historisch proces, is een alles overkoepelende monumentenwetenschap, die objectief houdbare criteria voor verandering aandraagt, dus een principiële onmogelijkheid. Het in monumentenland gebruikelijke samenstellen van lijsten van te bewaren monumenten is dan uitsluitend voor het artistieke topsegment te overwegen, en misschien voor die complexen die als historische bron onvervangbaar zijn. Voor het overige dient men monumentaliteit niet te ontleen aan een formele status, maar te baseren op wetenschappelijk onderzoek naar de rol van een gebouw of complex binnen het historisch transformatieproces van de stad, zijn historische betekenis te verbinden met zijn belevingswaarde (die per definitie vlottend is) en te accepteren dat zowel de belevingswaarde als de mogelijkheden voor veranderingen in de politieke arena behoren te worden gewogen en vastgesteld.

Verandering als noodzaak

Verandering is de essentie van de geschiedenis, geschiedenis is de essentie van het monument en determinant van zowel de ervaring en beleving van het monument als van de oorspronkelijke en naderhand voortdurend vervormde historische boodschap die het vervat. Dit essay begon met de vrees dat het pleidooi om monumenten in principe niet voor onaantastbaar te verklaren tot de beschuldiging van een dubbele moord aanleiding zou kunnen geven. Voor de volmaakte architectonisch-stedenbouwkundige meesterwerken werd echter een uitzondering gemaakt. Zij genieten terecht een zekere mate van onaantastbaarheid, maar die maakt ze als monument tegelijkertijd minder interessant.

Fascinerender zijn de complexen die voornamelijk vanwege hun historische betekenis interessant zijn. Ongeacht hoe men het historisch proces opvat markeren zij de ontwikkeling van de geschiedenis en van de (stedelijke) cultuur. Hun functie kan een kritische zijn, wanneer men ze in navolging van onder andere Mumford ziet als getuigen van een open historisch proces, dat wordt gestuurd door de beslissingen die individuen en (stedelijke) gemeenschappen volledig zelfstandig en voor eigen verantwoordelijkheid nemen. In dat geval kunnen ze als waarschuwing

fungeren tegen de gelijkschakelende, uniformerende invloeden van stadsplanning, commercie en multimediale propagandacampagnes. Hun functie kan ook een illustratieve zijn, wanneer men het historisch proces als een lineaire lijn ziet naar ofwel het socialisme, zoals in voormalig Oost-Europa, ofwel naar het droombeeld van de volkomen rationele, totale planning, het politiek-technocratische ideaal van veel West-Europese maatschappijen in de jaren vijftig en zestig. Of men monumenten nu als kritisch of illustratief ziet, vaak wordt er een duidelijke educatieve waarde aan toegekend, die samenhangt met de culturele zelfrepresentatie van de samenleving. In deze zelfrepresentatie fungeren monumenten niet zozeer als getuigen van een *historische* cultuur, maar veeleer van de cultuur van vandaag: ze maken letterlijk duidelijk uit welke lagen deze is opgebouwd. Ze tonen hoe succesvol de Europese stedelijke cultuur meestal fungeerde als integratiekader voor de meest uiteenlopende invloeden, bevolkingsgroepen, en politieke stromingen.

Monumenten onderstrepen de specifieke culturele identiteit van een stad als de plaatselijke, in de stedelijke gemeenschap gewortelde manifestatie van de Europese cultuur in het algemeen. Identiteit ontstaat in principe onafhankelijk van het (historisch)

productieproces van de stad en wordt grotendeels bepaald door de manier waarop haar monumenten worden ervaren en beleefd. Niet zelden zijn monumenten verbonden met diepgewortelde, politiek bepaalde emoties. Monumenten kunnen zelfs het slachtoffer worden van de emoties die ze oproepen en dan is sloop soms onvermijdelijk. De tijd waarin Nederlandse monumenten om die reden afgebroken werden ligt eeuwen achter ons, maar vooral in Oost-Europa kwam het slechts enkele decennia geleden nog voor. Dat het Nederlandse monument zelden hartstochtelijke sentimenten losmaakt, neemt niet weg dat de waarde ervan ook hier ligt in zijn gevoelswaarde en maar zelden in zijn betekenis als architectonisch-stedenbouwkundig kunstwerk.

Bestaat de emotionele, educatieve en representatieve werking van het monument uit de manier waarop het wordt beleefd en ervaren, de materiële en voor de verdere ontwikkeling van de stad richtinggevende essentie ligt, om met Rossi te spreken, in hun permanentie. Zowel kenmerken van de stad, met name haar stratenpatroon en parcellering, als de (grotere) gebouwencomplexen blijken het vermogen te bezitten in hoofdlijnen gelijk te blijven, verschillende functies te huisvesten en de geschiedenis als het ware te absorberen. Zij zijn de dragers van de stedelijke identiteit. Meestal slagen ze erin dat te blijven. Dit lukte zelfs daar waar een verbureaucratiseerd modernisme op zijn weg naar de nieuwe, van willekeurige (en persoonsgebonden) toevalligheden bevrijde samenleving schoon schip wilde maken en deze weerbarstige gebouwen bij voorkeur wilde verwijderen.

Wanneer de historische betekenis de immateriële essentie van het monument uitmaakt en permanentie de materiële, dan ontstaan monumenten dankzij de manier waarop ze het historisch proces accommoderen en absorberen. Zonder verandering is alles permanent en het stadslandschap de representatie van een niet meer te revitaliseren, dode cultuur. (Tenzij men deze stadsdelen als pretpark of nostalgisch decor een functie wil geven; die is dan voornamelijk museaal en lijkt niet in staat een bijdrage aan de verdere evolutie van de stad te geven.) Verandert alles, dan maakt de stad plaats voor een nieuwe opvolger met een nieuwe identiteit, die geen verband houdt met wat er was en niets anders representeert dan de sociaal-economische en culturele situatie op het moment van haar ontstaan. Alleen verandering op basis van permanentie kan een monument in stand houden. Verandering is noodzaak. Permanentie evenzeer. Beide zijn een voorwaarde voor een vitale identiteit. Dat is misschien de essentie van Rossi's these: alleen de stad is in staat de geschiedenis te absorberen (inclusief historische

fenomenen als het modernisme, cityvorming en, ongetwijfeld, de verwoestingen). 'De stad gedijt onder alle omstandigheden', schreef György Konrád, 'laten wij, bloedarmen, bewondering hebben voor haar robuuste kracht.'³¹

Ondertussen verschuift het functionele palet. Jonathan Franzen heeft waarschijnlijk gelijk als hij de stad als een achterhaalde economische eenheid ziet: 'Cities represent an older, less advanced stage in the development of buying and selling, in which producers work cheek by jowl with consumers and the whole economic mechanism is open to inspection and so is less susceptible to the seamless enchantment of modern sales pitches; and, more generally, that there's something in the very nature of cities which enforces adult responsibility.'³² Hoe minder urgent de economische noodzaak wordt om de stad te onderhouden, des te meer springen haar andere functies in het oog, functies die zij tot voor kort ontleende aan haar status als fabriek en marktplaats. De stad is het ultieme theater. Iedereen is er toeschouwer van het alledaagse leven dat zich er afspeelt en acteur in het spel dat anderen gadeslaan. Dat is misschien wel de essentie van het publieke domein. In de stad staat men oog in oog met mensen die men niet kent, maar met wie men – idealiter – gemeenschappelijke omgangsvormen deelt. De stad confronteert haar bezoekers met het vreemde; wat exotisch en nieuw is ziet men meestal voor het eerst 'in het echt' in de stad. De stad biedt ervaringen aan die alleen vergelijkbaar zijn met wat men tijdens een lange reis in den vreemde mag verwachten. Ten slotte is de stad de plek waar men zich vrijmaakt van conventies en zelfs van zijn eigen zelfbeeld. 'There's no better way of rejecting where you came from, no plainer declaration of an intention to reinvent yourself, than moving to New York; I speak from personal experience', beweert, nogmaals, Franzen; 'stadslucht maakt vrij' is het Nederlandse equivalent.³³

Kunnen deze unieke, alleen in steden voorkomende eigenschappen, het einde van de stad als economische motor overleven? Zijn deze zachte functies misschien op zichzelf economische trekkers? En als dat zo is, welke eisen stelt dat dan aan de architectonisch-stedenbouwkundige vormgeving? In ieder geval dat die inderdaad stedelijk is, dus op het publieke domein georiënteerd en bovendien onuitwisselbaar met andere steden. Stedelijkheid is een universele eigenschap, maar elke stad is uniek. Het zoeken is dus naar een werkzame symbiose van het publieke domein en de analoge stad. En dat veronderstelt het samenspel van architectuur en stedenbouw.

Ontwerpen zonder regels

De verdere evolutie van de stad zal verfijnder zijn dan voorheen, ideologisch minder absolutistisch (tenzij men de macht van de markt als zodanig wil aanmerken) en voor de ontwerpers inspirerende opgaven opleveren. Voortbouwend op het stadswetenschappelijk onderzoek en binnen de gegeven politieke verhoudingen zijn zij verantwoordelijk voor de toekomst van het monument en de stad. Dat impliceert de afwezigheid van vaste regels.

Hoe eenvoudig zou het niet zijn als voor de opgaven van architectuur en stedenbouw een handvol regels en richtlijnen zou bestaan, te gebruiken in elke stad, in elke situatie. De onmogelijkheid van een dergelijk universeel houvast is in het voorgaande echter aangegeven. Verder dan het aanreiken van een aantal retorische figuren om verschillende operaties van elkaar te onderscheiden, een voorstel van Crimson, kan men niet gaan.³⁴ De analoge stad impliceert een voortdurende ontwerp- en onderzoeksopdracht en bovenal een grote dosis engagement van bewoners, bestuurders, ontwerpers en onderzoekers. Elke opgave is uniek, steeds worden de grenzen verkend (en soms overschreden), steeds ontstaan nieuwe mogelijkheden, altijd stelt de zich ontwikkelende maatschappij nieuwe vragen.

Enkele voorbeelden kunnen illustratief zijn. Bekend – en uiterst controversieel – is de ‘kritische Rekonstruktion’ van Berlijn, waaraan voor altijd de naam van bouwsenator Hans Stimmann verbonden is. Geconfronteerd met de unieke mogelijkheden het hart van Oost-Berlijn nieuw leven in te blazen, vroeg Stimmann zich af hoe hij de nieuwe Duitse hoofdstad een volkomen uniek, bovenal Berlijns karakter kon geven. Hij wilde koste wat kost vermijden dat de stad slechts een toevallige, plaatselijke collage zou worden van wat de contemporaine architectuur op dat moment, het begin van de jaren negentig, vermocht. De economische hausse leidde overal tot dezelfde grootkapitalistische *shopping malls*, zowel buiten de centra als daarbinnen. Om te voorkomen dat Berlijn hetzelfde lot zou wachten, formuleerde Stimmann een aantal formele regels die hij ontleende aan de karakteristieken van vooroorlogs Berlijn. Gebouwen moesten een maximale bouwhoogte respecteren en gesloten straatwanden vormen. Ze moesten op een sokkel staan en in plaats van glazen vliesgevels uit muren met ramen bestaan. De parcellering diende zoveel mogelijk in tact te blijven en afleesbaar te zijn. Het resultaat was, behalve een voorspelbare lawine aan architectenprotesten en een al even voorspelbare, maar daarom niet minder genante duiding van de verschillende standpunten in het debat in politieke

Dat het Nederlandse monument zelden harts-tochtelijke sentimenten losmaakt, neemt niet weg dat de waarde ervan ook hier ligt in zijn gevoelswaarde en maar zelden in zijn betekenis als architectonisch-stedenbouwkundig kunstwerk.

Groningen, Waagstraat voor 1945.

Verwerkelijkte dit plan de analoge stad? Parcellering en stratenpatronen werden genegeerd, de nieuwbouw zocht bewust het contrast met het donkerrode Groningse verleden en de verwijzing naar de oorspronkelijke, grootse opzet van de Grote Markt was voornamelijk ideëel en nauwelijks in het stedelijk weefsel verankerd.

(linksboven en -midden)
Omgeving Waagstraat
voor 1945.
(beneden)
Luchtfoto Grote Markt,
Groningen ca. 1920.

(rechterpagina links)
A. Natalini, Terugkeer van
de Waagstraat
(rechterpagina rechts)
Luchtfoto Grote Markt na
uitvoering plan-Natalini.

(rechts)
Grote Markt na de Weder-
opbouw. Door W. van Tijen
aangepast stedenbouw-
kundig plan van M.J. Gran-
pré Molière, met stadhuis-
uitbreiding van J. Vegter.
(rechtsonder)
Luchtfoto Grote Markt,
Groningen ca. 1981.

termen (reconstructie = traditionalistisch = anti-modern = fascistisch), een fascinerend stadsbeeld dat echter een tamelijk verkrampte indruk geeft. Dat is ongetwijfeld deels te wijten aan de wens *celebrity*-architecten binnen het keurslijf van vaste regels te dwingen, en hun verwoede pogingen zich daaraan zoveel mogelijk te onttrekken. Is de kritische reconstructie een geslaagd voorbeeld van het verwerkelijken van een analoge stad? Kennelijk niet. Onder andere niet omdat de hele operatie vanaf het begin een sterke negatieve lading had: het elimineren van de mogelijkheid (het risico) dat het nieuwe Berlijn een speeltuin van toevallige architectonische modes zou worden.

Dichter bij huis is het voorbeeld van Groningen interessant. Net als in Berlijn kreeg de stad het in de Tweede Wereldoorlog zwaar te verduren, maar de schade concentreerde zich rond de Grote Markt, die destijds als één van Nederlandse belangrijkste historische pleinen bekend stond. Als door een wonder bleven de belangrijkste monumenten – het classicistische stadhuis van J.O. Husly, het zeventiende-eeuwse Goudkantoor en de Martinikerk en -toren – het beeldmerk van de stad – gespaard. Na ruim zes jaar touwtrekken over de wederopbouw ruimde Granpré Molière het veld en werd een aangepast plan van de supervisors Van Tijen en Van Boven uitgevoerd. Kern van het plan was een zodanige uitvoering van de door het stadsbestuur geëiste uitbreiding van het raadhuis dat die de Grote Markt duidelijk markeerde als heel het gebied tussen de Guldenstraat en de Oostwand. J. Vegter realiseerde een vrijstaande, met wit marmer beklede nieuwbouw, die met een luchtbrug aan Husly's meesterwerk verbonden was; halverwege werd deze brug aan de noordkant opgesierd door het Goudkantoor en aan

de zuidkant door de 'staatsietrap'. De ruimte tussen oud- en nieuwbouw van het stadhuis liet men leeg. Vóór de verwoesting bevond zich hier de Waagstraat, die werd gemarkeerd door twee smalle bouwblokken. Deze blokken verhinderden dat het plein zich duidelijk in zijn volle omvang als de ruimte tussen Guldenstraat en Oostwand manifesteerde. De verwoesting van de Waagstraat had deze onduidelijkheid opgeheven en daarvan werd tijdens de wederopbouw dankbaar gebruik gemaakt. De gladde witmarmeren nieuwbouw, die als een eiland in de leegte blonk, leek vooruit te wijzen naar een nieuwe, open en democratische samenleving en daarmee een antwoord te zijn op de vele politieke crises, waarmee de weg naar de Groningse wederopbouw bezaaid lag.

Verwerkelijkte dit plan de analoge stad? Parcelering en stratenpatronen werden genegeerd, de nieuwbouw zocht bewust het contrast met het donkerode Groningse verleden en de verwijzing naar de oorspronkelijke, grootse opzet van de Grote Markt was voornamelijk ideëel en nauwelijks in het stedelijk weefsel verankerd. Zou deze duidelijke cesuur ertoe bijgedragen hebben dat het vernieuwde plein bij bewoners en bestuurders nooit bijzonder populair geworden is? In ieder geval besloot het stadsbestuur rond 1990 dat het plein op de schop moest. Vegters extraverte glanzende nieuwbouw moest het veld ruimen en daarmee kon ook de luchtbrug vervallen. De in een referendum als overwinnaar uit de bus gerolde Italiaan Natalini maakte een ontwerp dat werd aangeprezen als het Waagstraatproject. Het ging uit van een diametraal tegenovergestelde lezing van het plein als die van Granpré Molière en Vegter: de Grote Markt was in Natalini's visie slechts voorplein van het stadhuis. De ruimte erachter zette hij vol met een

langgerekt gebogen bouwblok aan de noordkant van het Goudkantoor, een haaks daarop ontworpen bouwvolume dat, anders dan Vegters vrijzwevende nieuwbouw, de oostzijde van de Guldenstraat vormde, en een met een glazen kap aan de achterzijde van het Goudkantoor aansluitend kleiner blok aan de zuidkant. Tussen deze glazen kap en het bouwblok aan de Guldenstraat ontstond de Waagstraat, precies waar die ook voor de oorlog lag, in het verlengde van de Herestraat. Donkere baksteen en ramen met roeden versterkten het historische effect en het publiek is kennelijk zeer tevreden met deze reconstructie. Kan men deze ingrijpende vernieuwing als een materialisatie van de analoge stad zien? Zelfs als men bedenkt dat dit project een eerdere, de analoge stad bewust negerende ingreep teniet doet en dus letterlijk reconstrueert wat er al niet meer is, dan nog lijkt deze operatie een succesvol voorbeeld van transformaties die de identiteit van de stad versterken. De Waagstraat en het bouwblok aan de Guldenstraat sluiten aan bij de historische situatie, al is de parcellering heel anders, en voor het gebogen blok aan de noordzijde is geen enkel precedent, maar toch voegt het geheel zich naadloos in het stedelijk weefsel.

Dan, tot slot, een voorbeeld van ver: de vernieuwing van het middeleeuwse stadje Buda, dat als

Geslaagd zijn alleen die transformaties waarin uitgebreide en specifieke studies plaatsvonden waarin de ontwerpers zelf een rol spelen.

een idylle in de metropolitane hectiek van Budapest oprijst. Zwaar beschadigd in de nadagen van de oorlog, werd het zorgvuldig gereconstrueerd, waarbij de vele middeleeuwse bouwfragmenten, die door de weinig zachtzinnige oorlogshandelingen aan het licht waren gekomen, in het zicht werden gelaten. De schaalvergroting voor de vele ministeries die zich hier rond 1900 hadden gevestigd werd teruggedraaid en het geheel werd in de vertrouwde, voornamelijk Weensgele kleur geschilderd. Dit stadje vormde in het midden van de jaren zeventig van de vorige eeuw het onderwerp van een uniek experiment onder leiding van de eminente kleurendeskundige Antal Nemcsics.³⁵ Voortbouwend op jarenlang onderzoek met, letterlijk,

A. Nemcsics, kleurenschema voor Buda's 'castle district', jaren zeventig.

tienduizenden proefpersonen, ontwikkelde hij een systematiek om de psychologische kleurenassociaties en -preferenties uit te kristalliseren in een reeks kleurenschema's. Met de historische kleuren, die ook in Buda dankzij zorgvuldig kras- en schraapwerk herontdekt werden, hebben deze schema's niets te maken. De keuze voor het uiteindelijk uitgevoerde schema werd bepaald door de voorkeur van de bewoners en de psychologische duiding door Nemcsics. Terwijl men zich in een bijzonder aangenaam historisch decor waant wandelt men dus feitelijk door een nagelnieuwe kleurenwereld – slechts één of twee panden kregen hun middeleeuwse kleurstelling terug. Valt deze opmerkelijke reconstructie binnen de kaders van de analoge stad? Klaarblijkelijk wel. De architectuur wordt volledig gerespecteerd, de stedenbouwkundige grondlegger uiteraard ook, maar de sfeer is uniek en eigentijds.

Moeilijk is het niet om het palet aan voorbeelden eindeloos uit te breiden. Geslaagd zijn alleen die transformaties waarin uitgebreide en specifieke studies plaatsvonden waarin de ontwerpers zelf een rol spelen. Probeert men abstracte regels te formuleren en die op te leggen, dan overtuigt het resultaat zelden. Het pleidooi voor het in acht nemen van de analoge stad is dus bovenal een pleidooi voor gericht (ontwerpend) onderzoek.

De lagen in het landschap vertellen de verhalen van de wording van het landschap en de plaats die de mens daar steeds bij heeft ingenomen: een eeuwenlang voortbouwen op het verleden. Onze tijd kent een bewuste omgang met de betekenis van die geschiedenis en wat achterbleef. Henk van Blerck en Hans Renes schetsen vijf ideaaltypische benaderingen voor de koppeling tussen oude en nieuwe elementen in het landschap: *schatbewaarder*, *historieverteller*, *museumdirecteur*, *illusionist* en *strandjutter*. Daarmee tonen zij perspectieven voor archeologie die verder gaan dan ontzien, toedekken of opgraven: behalve de materie, kan ook het *verhaal* van het landschap bespeeld worden.

De archeologie hoeft zich niet tot het verleden te beperken, maar kan aanhaken bij actuele opgaven voor de ruimtelijke ordening, zoals waterberging, stedelijke vernieuwing en de ontwikkeling van nieuwe landschappen. Ze kan relictten uit het verleden verbinden met betekenissen uit het heden, niet per se door het landschap zelf te veranderen, maar ook door de tradities en verhalen ervan bloot te leggen. De opgave is het bewust kiezen van de juiste benadering om de lagen van de geschiedenis tot spreken te brengen, op basis van de aard van de opdracht en de kenmerken van het plangebied.

Delta's branding

Schatbewaarder, historieververteller, museumdirecteur, illusionist en strandjutter bieden kansen voor de archeologie in de ruimtelijke planvorming voor de groene metropool van de lage landen

Henk van Blerck en Hans Renes

O fortuna, velut Luna
statu variabilis,
semper crescis aut
decrescis

(Aanhef van de Carmina Burana)

Inleiding

We hoeven ons in Nederland niet ongerust te maken over de vraag of onze generatie een duidelijke archeologische voetafdruk zal achterlaten. In de toekomst zullen onderzoekers vaststellen dat zich rond de tweede millenniumwisseling in en om de delta van de West-Europese rivieren een band van stedelijke regio's ontwikkelde die zich aaneenreeg tot een groene metropool. Die onderzoekers zullen opmerken dat die ontwikkeling gepaard ging met een ingrijpende omvorming van het cultuurlandschap. Verder zullen ze conclusies trekken over onze cultuur, over onze houding ten opzichte van de natuur en over de wijze waarop wij in die omvorming van ons landschap omgegaan zijn met ons verleden.

'De archeologie in Nederland is niet spectaculair, maar wel uniek', vertelde een archeoloog, 'omdat in principe bijna alles nog terug te vinden is in de opeenstapeling van laagjes zand, veen en klei die in de loop de tijd zijn afgezet. We vinden alles. Waar een boerderij heeft gestaan vinden we, door verkleuringen van de grond, paalgaten en een haardplaats. Aan het fosfaatgehalte van de bodem lezen we af waar de koeien hebben gestaan. We moeten het hebben van al die stukjes informatie die in die dunne laagjes te vinden zijn.' Al die laagjes in onze bodem vormen een archief van onze cultuurhistorie. Sinds enkele jaren zijn in Nederland alle bekende vindplaatsen van archeologische vondsten op één kaart gezet. Daarnaast is op basis van archeologische, historisch-geografische en landschapskundige studies in kaart gebracht waar in de bodem nog archeologische resten te vinden kunnen zijn en uit welke periode van onze cultuurgeschiedenis ze dateren. Voor heel Nederland hebben we nu de *Indicatieve Kaart Archeologische Waarden (IKAW)*.

Wat moet je met de informatie op die kaarten? Voor gebieden met een hoge archeologische verwachting lijken slechts drie mogelijkheden te bestaan. Ten eerste kun je zo'n gebied beschermen door het vrij te houden van bebouwing. De kaart werkt dan in

hoge mate sturend op de vorm van ruimtelijke ingrepen, bijvoorbeeld op de aanleg van een nieuwbouwwijk. Ten tweede kun je het gebied beschermen door zo te bouwen dat het bodemarchief weinig wordt aangetast. Je kunt bijvoorbeeld grond opspuiten of huizen op palen bouwen. Ten derde kan besloten worden om gedetailleerd onderzoek te doen op de plekken waar de nieuwbouw de archeologische waarden zal vernietigen. In dat geval zal de IKAW gaan fungeren als een *bouwkostenkaart*.

Er is veel te zeggen voor het intact laten, omdat opgraving meestal betekent dat je de vindplaats en de te vinden informatie over het verleden vernietigt. Mis je een detail of een belangrijke samenhang in de vondst dan is het pech, want de vindplaats is weg. In de negentiende eeuw is een belangrijk deel van de bekende grafheuvels door archeologen afgegraven. We beschikten daardoor over een groot aantal urnen. Er zijn toen echter nauwelijks gegevens opgenomen over de opbouw van de grafheuvels, de vegetatie eronder, de aanwezige zaden en stuifmeelkorrels (pollen). Tegenwoordig willen archeologen juist weten of de grafheuvels in het bos of in een openheid landschap zijn aangelegd. Men wil weten of er bouwland in de omgeving lag en men wil antwoord op allerlei vragen, die alleen te beantwoorden zijn door onderzoek van intacte grafheuvels. Over een eeuw zullen de dan actieve archeologen weer andere vragen stellen en over nieuwe methoden beschikken. Het bewaren van het bodemarchief voor volgende generaties is daarom het belangrijkste doel van de archeologische monumentenzorg.

Dit is voor archeologen niet altijd eenvoudig. Hun vakgebied heeft immers altijd veel nieuwe inzichten ontleend aan opgravingen. Bovendien zijn de meeste archeologen ooit in het vak geïnteresseerd geraakt door de spanning rond opgravingen. In de praktijk valt het gewetensconflict de laatste jaren mee. De economische opbloei van de jaren negentig in de vorige eeuw zorgde namelijk voor een zo snelle uitbreiding van woongebieden, bedrijventerreinen en

In het beplantingsplan van de Noordoostpolder werden de contouren van Schokland ingeplant.

Prehistorisch voetsporen gevonden in de bodem van Schokland.

infrastructuur, dat alle beschikbare archeologen hun handen vol hadden aan noodopgravingen.

Tegenwoordig is het zo dat de overheid bij dergelijke ingrepen aan de bel kan trekken. Op plaatsen waar de verwachting van waardevolle zaken in het bodemarchief hoog is, wordt dan, voorafgaand aan de ingreep, archeologisch onderzoek uitgevoerd. Bij de Betuwelijn, bijvoorbeeld, zag je enkele jaren geleden eerst de graafmachines in dienst van de archeologen langs het tracé staan en een paar maanden later pas die van de wegenbouwers.

Zijn er behalve ontzien, toedekken of opgraven nog meer kansen voor de archeologie in de ruimtelijke planvorming? Bieden ontwerpers, zoals landschapsarchitecten, architecten en stedenbouwkundigen wellicht uitzichten op andere mogelijkheden? Aan dit vraagstuk werd in 2000 het seminar *Schatten uit het bodemarchief; archeologie en ontwerp* gewijd, waarop ontwerpers, archeologen en historisch geografen gezamenlijk onderzochten hoe kan worden omgegaan met monumenten en archeologische gegevens.¹ In het verslag van het seminar wordt gesteld dat de vraag naar nieuwe identiteiten, de vraag naar leefbare wijken en de vraag naar landschappen met een herkenbaar verleden archeologen en ontwerpers als vanzelf bij elkaar bracht. Het seminar toonde weer eens aan dat de historie voor ontwerpers een bron van inspiratie kan zijn en het bleek voor historici verrassend hoeveel meer er mogelijk is dan toedekken of opgraven.

In de praktijk is er ook al heel wat aan de inpassing van het verleden in de ruimtelijke planvorming gedaan. Het is zeker niet zo dat onwetende en onverschillige ontwerpers de boventoon hebben gevoerd in het ruimtelijk ontwerpen in Nederland. De historie van de plek is juist vaak een sturende beweegreden geweest bij het ontwerpen. In dit essay is een aantal voorbeelden uit de praktijk bijeengebracht en geordend aan de hand van enkele benaderingen die door landschapsarchitecten, bewust of onbewust, gekozen worden bij het verwerken van archeologie in hun plannen. We hebben gekozen voor vijf motto's: de

schatbewaarder, de museumdirecteur, de verhalenverteller, de illusionist en de strandjutter. Elk van deze ideaaltypische houdingen is toegelicht met enkele voorbeelden. Een intermezzo beschrijft de planvorming voor een deel van het Nederlandse landschap, waar de cultuurgeschiedenis als het ware van afdruipt: het voormalige eiland Schokland in de Noordoostpolder. Voor Schokland is sinds 1942, het jaar dat de polder droogviel, een caleidoscoop van ontwerpen gemaakt, waarin al de ontwerpbenaderingen te herkennen zijn. In het laatste deel van dit essay trachten we een strategie te schetsen voor de kansen van de archeologie in de totaalopgave van onze ruimtelijke planvorming: de ontwikkeling van een groene metropool in de delta van de lage landen.

Inkt en veren

In de zomer van 2000 bezochten mijn zoon en ik in het Groninger museum de tentoonstelling *Hel en Hemel. De Middeleeuwen in het Noorden*. De filmregisseur en vormgever Peter Greenaway had er een postmodern memento mori van gemaakt met centraal in de tentoonstelling de schedels en botten van honderden monniken, opgegraven in de resten van een klooster in het Groningse dorp Aduard. Bij de entree van Hel en Hemel stonden vier gigantische glazen bakken. Twee daarvan waren gevuld met zwarte inkt en twee met witte veren. Ook vele handgeschreven boeken werden in voorzichtig licht getoond – te veel licht zou ze schaden. Om kennis te vergaren van het verre verleden zijn dergelijke geschriften essentiële bronnen. We keken een half uur naar een muur waarop een filmcollage over het schrijven werd geprojecteerd. Eerst zag je de letters van het alfabet geschreven worden, later werden het woorden en vervolgens werden het zinnen, verhalend over vroeger.

Je kunt Nederland zien als onze Hel en Hemel. De landschapsarchitect of andere vormgever van het landschap gebruikt evenwel geen inkt en veren om over het verleden te vertellen. Hij werkt met de oppervlaktevormen van de aarde, de tracering en

Peter Greenaway gebruikte de archeologische vondsten uit Aduard om de tentoonstelling 'Hel en Hemel' vorm te geven als een modern 'memento mori'.

profilering van wegen en waterlopen, de bebouwing, de erven, het geboomte en de natuurgebieden in onze openbare ruimte. Door een ruimtelijke samenhang tussen al die elementen te ontwerpen, ontstaat een afwisseling van open en besloten ruimtes, van kleinschalige en grootschalige delen van het landschap, van oud en nieuw. We onderscheiden in dit essay vijf ontwerpbenaderingen voor de koppeling tussen oude en nieuwe elementen in het landschap.²

De schatbewaarders zorgen ervoor, met archeologische kaarten of digitale databases in de hand, dat archeologisch waardevolle delen van het landschap worden ontzien. Wegen worden door hen zó getraceerd en uitbreidingswijken zó gesitueerd dat zo min mogelijk schade aan het bodemarchief wordt berokkend.

De historieververtellers stileren de oude cultuurlandschappen zó dat het hedendaags bodemgebruik ruimte en flexibiliteit wordt geboden, maar dat ook de oude structuren en patronen herkenbaar blijven. De museumdirecteuren willen vooral fragmenten van de geschiedenis laten zien. Ze reconstrueren grafheuvels of Romeinse wegen en tempels als temporele oriëntatiepunten in het landschap. De illusionisten vertellen nieuwe verhalen en citeren naar hartelust uit ons collectief bewustzijn van het verleden, om nieuwe delen van stad en land identiteit te geven.

En de strandjutters lopen vol verwachting langs de zee en langs rivieren waar nieuwe natuur zich ontwikkelt. Ze kijken uit naar plekken waar de rivier of de zee oude bewoningslagen aansnijden en een doorkijk geven in de gelaagdheid van het bodemarchief.

De schatbewaarder

De Koerheuvel bij Rhenen is deel van de Utrechtse Heuvelrug, een stuwwal uit de laatste ijstijd. Ik wandel er en kijk vanaf de helling naar een rode zon die ondergaat aan het einde van een wintermiddag. Ik bedenk hoe het ijs hier lang geleden over de stuwwal schoof en hoe later het ijs smolt. Het water liep met een bocht naar beneden, daar waar nu de Rijn stroomt tussen dijk en stuwwal. En hoe later, vijfduizend jaar

Zicht vanaf de Koerheuvel over Rhenen de Betuwe in. Op de voorgrond de woonwijk die gebouwd is op het grootste en rijkste vroegmiddeleeuwse grafveld in Europa.

Zijn er behalve ontzien, toedekken of opgraven nog meer kansen voor de archeologie in de ruimtelijke planvorming? Bieden ontwerpers, zoals landschapsarchitecten, architecten en stedenbouwkundigen wellicht uitzichten op andere mogelijkheden?

geleden, hier op deze stuwwal met de rivier in de nabijheid mensen leefden. De grafheuvels en de *celtic fields* herinneren daar nu nog aan. Ik stel me voor dat de grote bult in het eiken-beukenstruweel vlak bij de watertoren, tussen resten van oorlogstellingen uit de laatste wereldoorlog, ook zo'n grafheuvel is. Hoe al voor de Middeleeuwen mensen deze plek natuurlijk opnieuw uitkozen om er te wonen. En dat die plek zo gunstig was, dat zich een grote dorpsgemeenschap met een rijke cultuur ontwikkelde.

In het begin van de jaren vijftig werd hier onder aan de helling een bijzonder grafveld uit de Frankische tijd ontdekt. In 1955 groeven archeologen van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) het in zijn geheel op. Zowel de datering als de enorme rijkdom aan vondsten bleken zo bijzonder dat de opgraving destijds de internationale pers haalde. Het grafveld vormt namelijk tot op de dag van vandaag het grootste en rijkste vroegmiddeleeuwse grafveld van heel Europa.

Tijdens de opgraving werden 1.100 graven blootgelegd uit de periode 375-750 na Christus. Ze bevatten onder meer grote hoeveelheden inheems aardewerk, rijke sieraden van glas en metalen wapenuitrustingen. Het grafveld trok des te meer de aandacht, omdat over het tijdvak, dat de Romeinse tijd met de Merovingisch-Karolingische tijd verbindt, weinig bekend

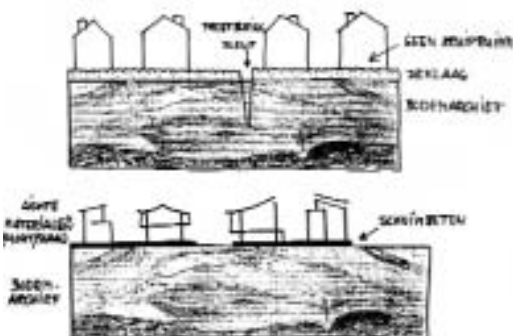

is. Nu spreekt het voor zich dat waar een groot grafveld is, ook bewoning moet hebben plaatsgevonden. Vreemd genoeg werd daarvan tot nu toe nog geen spoor gevonden. Tegenwoordig is ook het grafveld weer verdwenen. Nadat het archeologisch onderzoek was afgerond, bouwde Rhenen op de helling een flinke woonwijk.

Dit is maar één van de vele voorbeelden van archeologische vindplaatsen waar wel veel informatie is opgegraven, maar tegelijkertijd ook het bodemarchief vernietigd is. Gelukkig zijn er ook vele gevallen te bedenken waar het archief niet is vernietigd. Waar rekening is gehouden met volgende generaties, die wellicht minder destructieve onderzoeksmethodes ter beschikking hebben. Bij de tracerings van nieuwe wegen en spoorlijnen worden tegenwoordig plekken waar een rijk bodemarchief te verwachten is zoveel mogelijk ontzien. Datzelfde gebeurt ook in plannen voor grootschalige verstedelijking.

Ten westen van het Amsterdam-Rijnkanaal wordt bijvoorbeeld de Vinex-wijk Leidsche Rijn gebouwd, een nieuwe stad met een historisch aandoende naam, die qua oppervlakte te vergelijken is met de huidige stad Utrecht. In het masterplan voor Leidsche Rijn heeft men van het begin af rekening gehouden met de historische gegevens en verwachtingen in dit gebied, dat de meest noordwestelijke uitloper van het rivierenlandschap vormt.

Het rivierenlandschap heeft een kenmerkende zonering evenwijdig aan de rivierlopen. Aan weerszijden van de rivieren liggen de oeverwallen waar de rivier in de loop der tijd zandige en zavelige gronden heeft afgezet. En daarachter liggen de komgebieden met zware rivierkleigronden. De rivieren hebben in de loop der eeuwen verschillende lopen gehad. Deze oude lopen zijn in het landschap te herkennen als de stroomruggen die door het komgebied lopen. Een stroomrug is dus eigenlijk een verzande rivierbedding met twee oeverwallen erlangs. Vanaf de twaalfde eeuw werden langs de rivieren aaneengesloten dijken aangelegd, waardoor de uiterwaarden ontstonden.

Vooral de stroomruggen en oeverwallen herbergen bewoningssporen door de eeuwen heen, van het Neolithicum tot het heden. Hier lag ook het bouwland en liepen de belangrijkste wegen. De randen van de natte kommen waren 's zomers in gebruik als hooi- en weilanden.

Naast de vele agrarische nederzettingen vinden we in het rivierengebied een opvallend groot aantal steden, waarvan de geschiedenis vaak met de handel over de rivier verweven is: Utrecht, Tiel, Nijmegen en het verdwenen Dorestad. Voorts liggen hier belangrijke Romeinse resten, omdat de Rijn de grens van het Romeinse rijk vormde. Al met al heeft het rivierengebied (samen met het terpenlandschap van Groningen en Friesland) voor de IJzertijd, Romeinse tijd en vroege Middeleeuwen het dichtste bodemarchief van heel Nederland. Een aantal riviersteden bleef tot op de huidige dag belangrijk en vormt nu met hun geplande uitbreidingen een grote bedreiging voor dit bodemarchief: Utrecht, Maastricht, Arnhem, Nijmegen.

Veel van het voorgaande vinden we terug in de Leidsche Rijn. Alleen is de rivier hier niet meer actief sinds de Kromme Rijn in 1122 bij Wijk bij Duurstede is afgedamd. De dam vormde de afsluiting van een eeuwenlang proces, waarin de Rijn haar loop verlegde van de Kromme Rijn naar de Lek.

Voor de opzet van Leidsche Rijn stonden verschillende mogelijkheden open. Door concentratie van de nieuwe bebouwing op de oeverwallen zou worden voortgebouwd op de historische ontwikkeling. Bovendien zou gebruik kunnen worden gemaakt van het bestaande wegenpatroon en zou de bebouwing aansluiten bij de bestaande kernen. Verder zou het contrast tussen de gevarieerde oeverwallen en de weidse komkleigebieden bewaard blijven. Het zou echter ook een grove aantasting van het bodemarchief betekenen. Bij concentratie van de bebouwing in de lage zones zouden de gebieden met het rijkste en meest gevarieerde bodemarchief intact blijven. Bouwen zou echter duurder worden en niet aansluiten

Tijdens het seminar 'Schatten uit het bodemarchief', werden lichte bouwvormen zoals een zwevende fundering bedacht om de historische schatten uit het bodemarchief te helpen bewaren.

Al met al heeft het rivierengebied (samen met het terpenlandschap van Groningen en Friesland) voor de IJzertijd, Romeinse tijd en vroege Middeleeuwen het dichtste bodemarchief van heel Nederland.

bij bestaande wegen en kernen. Uiteindelijk is gekozen voor een compromis. Het grootste deel van de nieuwbouw zal, met behoud van een groot deel van het historische wegenpatroon, op de oeverwallen plaatsvinden. Enkele gebieden met extreem hoge archeologische waarden worden vrij van bebouwing gehouden en krijgen de functie van stadspark. Deze zone vormt de ruggengraat voor de groenstructuur van de nieuwe stad. Deel van deze groenstructuur is het Archeologiepark. De schatbewaarderbenadering komt hier ook op het schaalniveau van de inrichting tot uiting. Men heeft ervoor gekozen om het maaiveld te verhogen met een dunne teeltlaag voor de nieuwe beplantingen. Die beschermt het onderliggende bodemarchief.

In zandgebieden waar het oude esdorpenlandschap nog te herkennen is, ontziet men tegenwoordig de escomplexen op een vergelijkbare manier. Op de essen, de akkerbouwgronden bij de brinkdorpen, heeft de eeuwenlange bemesting met een mengsel van mest en heideplaggen geleid tot een esdek. Zo'n esdek, dat in dikte uiteen kan lopen van enkele decimeters tot meer dan een meter, beschermt al die tijd het onderliggende bodemarchief tegen ploegen en andere vormen van grondbewerking. De essen zijn daardoor archeologische schatkamers. Niettemin worden ze tegenwoordig bedreigd door huizenbouw (hoge en droge gronden dicht tegen het dorp: wat wil een bouwer nog meer?) en door sommige agrarische activiteiten. In het verleden zijn er, om het zand te

verkopen of om dichterbij het grondwater te komen, hele stukken afgegraven. Ook boomteelt is een bedreiging. Met iedere kluit aarde aan een kerstboom verdwijnt weer een stuk van de beschermende laag. In Westerwolde zijn archeologen er al toe overgegaan om essen op te hogen om de afstand tussen maaiveld en archeologische lagen te vergroten.

In het seminar *Schatten uit het bodemarchief* kwam nog een andere mogelijkheid naar voren, namelijk die van bouwen zonder aantasting van het onderliggende bodemarchief. Dat zou kunnen door voor lichte bouwvormen te kiezen, door een zwevende fundering toe te passen of door kleinschalig individueel te bouwen. Zet de technologie inventief in om tot kleinschalige en steeds andere oplossingen te komen!

De historieververteller

Het landschap is vaker omschreven als een open-geslagen boek, waaruit de geschiedenis valt af te lezen. Dat boek is echter fragmentarisch overgeleverd, hele bladzijden zijn moeilijk leesbaar of ontbreken zelfs. Uitgaande van de fragmenten moet de lezer zijn eigen verhaal maken. Het verhaal van de geschiedenis van het landschap kan echter ook weer aangepast, aangevuld, herschreven en zo beter leesbaar worden gemaakt door archeologen, geografen, ecologen, architecten en landschapsarchitecten. Dat was de afgelopen halve eeuw in Nederland volgens velen ook wel nodig. Door de stormachtige ontginning, verstedelijking, schaalvergroting en modernisering dreigde het verhaal van de historie van het landschap op veel plaatsen uitgegumd te worden. Overal zag men de huizenrijen en flats oprukken. De groene ruimte lag in het hele land onder vuur. Voor een moderne landbouwuitoefening zijn grote delen van Nederland na de Tweede Wereldoorlog grootscheeps op de schop gegaan. Door de luchtvervuiling maakten de heideplanten op de laatste resten van de uitgestrekte heidevelden plaats voor het pijpenstrootje en andere grassen. Polders werden volgebouwd met huizen of kassen of kregen door de intensieve bedrijfsvoering

Het oude esdorpenlandschap klinkt nog steeds 'gestileerd', door in het landschap van Drenthe doordat in de landschapsplannen voor ruilverkavelingen de vele nieuw aangebrachte beplantingen aansluiten op de hoofdlijnen van dit oude landschap.

een heel ander karakter. Bossen werden saaie houtplantages. Er reden steeds meer auto's over steeds meer wegen, waardoor de oude cultuurlandschappen in kleinere stukken werden opgedeeld. En in al die losse delen hoorde je het verkeer over de snelwegen rijden of zag je de stedelijke bebouwing aan de nabije horizon.

Om de herinnering aan de oude cultuurlandschappen levend te houden en om het landschap niet te laten verworden tot een 'cultuursteppe' bepleitten natuur- en landschapsbeschermers al in de jaren dertig van de twintigste eeuw dat er bij de grote ingrepen in het landschap 'deskundige landschapskunstenaars' ingezet zouden worden.³ Deze oproep kreeg soms gehoor. Voor de aanleg en het beheer van de verkeerswegen, de ruilverkavelingen en het herstel van de oorlogsschade werd binnen de gelederen van het Staatsbosbeheer een afdeling Landschapsverzorging opgericht. 'Geheel in het spoor van de snel evoluerende ruimtelijke ordening legt deze nieuwe tak van overheidszorg de basis voor een voortgaande herziening van ons grondgebruik, waarbij de vormgeving van het landschap bewust en volgens plan ter hand wordt genomen', schreef het Staatsbosbeheer in haar jaarverslag van 1948.

Aanvankelijk werkte bij de afdeling Landschapsverzorging slechts een klein aantal mensen, dat ervoor moest zorgen dat bij ruilverkavelingen het landschap niet te veel ontluisterd zou raken. Ook deze pioniers, met als belangrijkste vertegenwoordigers R.J. Benthem en zijn medewerkers N.M. de Jonge en H.W. de Vroome, zagen het verlies aan natuurlijke en culturele rijkdom in de oude cultuurlandschappen met lede ogen aan. Doordat zij echter gedwongen waren mee te denken met deze onvermijdelijke ingrepen in het landschap, ontwikkelden zij een creatieve aanpak, die behalve op behoud van oude waarden ook op het scheppen van nieuwe kwaliteiten was gericht. Daarbij onderhielden zij een haat-liefdeverhouding met de civieltechnici die het plan voor de verkaveling, de wegen en de waterlopen opstelden. Hoewel de civiel-

De Vroome gebruikte de elementen van het landschap als bouwstenen voor een levend decor: een landschapspark dat verhaalt over zijn historie.

technici de krachten vertegenwoordigden die het oude cultuurlandschap afbraken, kon in overleg met hen de ruilverkaveling ook aangewend worden om bestaande landschapselementen veilig te stellen of nieuwe kwaliteiten te ontwikkelen.

Doordat vrijwel de volledige inrichting van het landschap eerst werd vastgelegd door de civieltechnici van de Cultuurtechnische Dienst van het toenmalige ministerie van Landbouw en Visserij, kon het landschapsplan in die begintijd niet meer inhouden dan het nadien aankleden van de wegbermen. Sinds 1954 kreeg het werk van de landschapsverzorgers een formele basis. Toen werd wettelijk vastgelegd dat er bij elke ruilverkaveling naast een plan voor de wegen en waterlopen ook een landschapsplan diende te worden opgesteld.

In een enkel geval werd het oude landschap gereconstrueerd. Veel vaker werd getracht het oude landschap te transformeren in een landschap waarin de moderne landbouw uit de voeten kon, maar waarin ondanks de schaalvergroting de ruimtelijke opbouw van het oude landschap en de daarbij horende variëteit aan vegetaties en fauna te herkennen was. De Vroomes gestileerde Drentse esdorpenlandschap is hiervan een goed voorbeeld. Velen denken als zij door Drenthe toeren dat het een oud landschap is. Ze kunnen maar nauwelijks geloven dat dit landschap in de afgelopen vijftig jaar voor het grootste deel op de schop is geweest.

Waarschijnlijk is De Vroome de enige landschapsarchitect waarvan gezegd kan worden dat hij

Een nieuwe boomweide langs de rand van een woonwijk verbeeldt de koppeling van de voortuinen van de hedendaagse inwoners van Vries met de akkers van het vroegere esdorp.

een hele provincie heeft vormgegeven. Met enorme toewijding en kennis van de historie, de natuur en het toenmalige grondgebruik werkte hij zijn landschaps-architectonische concept voor Drenthe uit tot op het niveau van de straatsteen. Door zijn creatieve en tegelijkertijd voortbouwende benadering zijn oud en nieuw in het Drentse landschap niet meer van elkaar te onderscheiden. Via zijn betrokkenheid bij landschapsplannen voor tientallen ruilverkavelingen en door zijn inzet en die van zijn bondgenoten in tal van projecten heeft De Vroome ervoor gezorgd dat het huidige Drenthe, ondanks de ruilverkavelingen, als één samenhangend oud landschap wordt ervaren. Bij zijn afscheid van het Staatsbosbeheer in 1983 was een netwerk van reservaten, houtwallen, bossen, brinken, zandwegen, fietspaden en wegbeplantingen gerealiseerd. Een landschap dat werd onderhouden door de overheid of natuurbeherende instanties en dat klaar was voor de eenentwintigste eeuw.

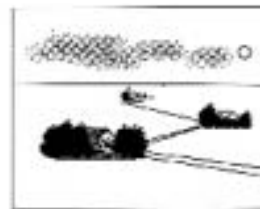
De Vroome gebruikte de elementen van het landschap als bouwstenen voor een levend decor: een landschapspark dat verhaalt over zijn historie. Bestaande beplantingen werden aangevuld met nieuwe op zo'n manier dat de ruimtelijke opbouw van het oude cultuurlandschap gestileerd te herkennen was in het vernieuwde landschap. In de dorpen werden de brinken en de wegen met eiken beplant. De essen kregen een omranding van bossen, die verwijst naar de hakhoutbossen die vroeger om die essen lagen. De beekdalen kregen in het concept van De Vroome een patroon van houtwallen langs de rand van het dal en langs de perceelgrenzen loodrecht op de beek. De veelal ontgonnen heidevelden nam De Vroome vaak als grote open ruimtes op in zijn landschapsplannen. Die openheid verwijst naar de weidsheid van die vroegere heidevelden. Steeds werden bestaande beplantingselementen aangevuld met nieuwe, die in het kader van de ruilverkavelingen werden aangelegd. Nieuwe wegen en waterlopen werden op een gevoelige manier vormgegeven en in het landschap langs die beplantingen getraceerd. Veel aandacht ging ook uit

naar de overgang tussen de nederzettingen en het omliggende landschap, naar de erfbeplantingen en naar de ligging van de nieuwe boerderijen in delen van het landschap die tot dan toe onbewoond waren geweest.

Verspreid door het landschap liggen in Drenthe hunebedden, grafheuvels en andere archeologische resten van culturen die ouder zijn dan de esdorpen-cultuur. De Vroome nam deze elementen zo veel mogelijk op in de randbeplantingen van de essen, de beekdalen of in reservaten van resten van woeste gronden. Ze worden zo deel van het landschappelijke raamwerk en geven voor de historieversteller De Vroome een extra laag aan het verhaal dat hij in het totale landschap vertelt.

Het landschap was voor de pioniers van de landschapsverzorging de mythische alomvattende natuurrimte, waar je kunt verblijven om te werken, maar ook om te recreëren, om te mijmeren, om je deel te voelen van de historie, om gelukkig in te zijn. Water, bomen en gras waren voor die pioniers de middelen waarmee zij in de vorm van het landschap vertellen over de historie van het landschap. Ook aan de steden is de historie vaak af te lezen, zelfs na een kolkende periode van verwoesting, wederopbouw en stadsvernieuwing. Op de plattegrond van Rotterdam is nog steeds het knooppunt van de Rotte en de oude dijk met dam te herkennen bij de Laurenskerk. En in de wijken buiten de grachtengordel van Amsterdam is vaak de oude polderverkaveling nog sturend in de stedenbouwkundige verkaveling.

In de stedenbouw en architectuur is de traditie van het aansluiten bij de genius loci, de eigenheid van de plek, een belangrijke rode draad. Vele steden en delen van steden zijn op die manier ontworpen. *The Art of Building Cities*, het standaardwerk hierover van Camillo Sitte, is voor veel ontwerpers een belangrijke inspiratiebron geweest. Door de massaliteit, de grote schaal en de snelheid waarmee in de vorige eeuw de stedelijke uitbreidingen plaats vonden, was het niet makkelijk, niet mogelijk en voor sommigen

Hoofdpijnen in De Vroomes concept voor het landschap van Drenthe:

- de dorpen: hagen, bomen en gras;
- de vroegere essen: een omranding met bos en geen bebouwing;
- de ontginningen: nieuwe erven als eilanden van groen in de open ruimte;
- de beekdalen: een eigen karakteristiek voor boven-, midden- en benedenloop.

princiepelijk niet wenselijk om in de stedenbouwkundige ontwerpen iets met de *genius loci* aan te vangen. In de laatste decennia bevindt het thema zich echter weer in de frontlinie van het stedenbouwkundig ontwerpen, niet in de laatste plaats bij het opnieuw inhoud geven van de oude stadscentra.

Een recent voorbeeld is het plan *Buitengewoon Breda* van Bureau B+B. In dit plan is sterke aansluiting gezocht bij de oude structuren en patronen van de historische binnenstad. In het materiaalgebruik voor bestrating en de profilering van straten en pleinen is, op een moderne manier, bij dit historische karakter aangesloten. De historie van Breda is in het ontwerp opnieuw geïnterpreteerd en naar het functioneren van een moderne binnenstad vertaald.

Bij de nieuwbouw op de Mariaplaats in Utrecht greep de Belgische architect Bob van Reeth terug op het patroon van langwerpige percelen in de oude immunitet; de stad in de tijd dat in Utrecht een paus woonde. Binnen dat patroon herinneren de grote bouwblokken aan de monumentale woningen van de kanunniken. In het plan van Van Reeth is voor en achter die grote bouwblokken lagere bebouwing opgenomen, zoals er ook vroeger op de voor- en achterterreinen werd gebouwd. Deze nieuwe woonwijk in het hart van de historische binnenstad heeft een volkomen moderne architectuur. Door de oude ruimtelijke indeling van de Mariaplaats nieuw leven in te blazen, vertelt de nieuwe Mariaplaats toch over het verleden en past hij naadloos in de historische omgeving.

Een zelfde aanpak zien we in Groningen, waar het architectenbureau Mecanoo in 1993 een masterplan opstelde, bestaande uit vier lagen: 'de beheerste stad, de karakteristieke stad, de expressieve stad en de verscholen stad'. Elk van deze lagen heeft een eigen typerende aanpak en sfeer gekregen. Daardoor kunnen de verschillende onderdelen van het stedelijk decor zich helder van elkaar onderscheiden en samen in het totaalplan voor de stad een plek krijgen. De historische relictten krijgen in de laag van de karakteristieke stad duidelijk aandacht, maar ook de laag

van de verscholen stad biedt mogelijkheden om de archeologie in het verhaal van de stad op te nemen. Belangrijk is de hoofdropzet van de binnenstad met het historische orthogonale stratenpatroon binnen de ring van diepen en de drie banden van karakteristieke pleinen. Dit patroon was het uitgangspunt.

Deze, over de historie én de toekomst verhalende aanpak blijkt bijvoorbeeld ook uit de strategie bij het uitwerken van het bestratingplan voor de binnenstad. Eerst werd een inventarisatie gemaakt van alle in de stad liggende soorten straatstenen, tegels en keien. Die zijn als het ware op grote stapels gesorteerd en daarna opnieuw over de straten en pleinen verdeeld, maar nu met een paar duidelijke ontwerprichtlijnen en een genuanceerde detaillering. Dat is letterlijk voortbouwen met historische gegevens! De bestrating draagt, nu het plan is uitgevoerd, sterk bij aan de eenheid van de stad. Zo is de in halfsteens verband gelegde okergele baksteen in combinatie met de streklagen en molgoten van keien nu typerend voor de straten in de grotendeels autovrije binnenstad van Groningen. De volop in het moderne stadsleven opgenomen pleinen ademen met heldere lijnen en een verfijnde detaillering ook de sfeer van de geschiedenis van Groningen.

De museumdirecteur

De belangrijkste Nederlandse archeoloog van het midden van de twintigste eeuw was A.E. van Giffen. In de jaren dertig en veertig onderzocht en reconstrueerde hij een groot aantal hunebedden, zodat we ze nu overal in het landschap nog tegen kunnen komen. Het Drentse landschap is eigenlijk een hunebeddenmuseum. Na afronding van het onderzoek liet hij een lindeboom bij ieder hunebed planten, vanouds de boom van gezondheid, huiselijkheid en verering. En hij liet er bronzen plaquettes bij plaatsen.

Ze geven informatie over objecten en over de routes erlangs. Het aanbod aan toeristische routes, bijna allemaal met een educatief tintje, is inmiddels groot. Zo is de ROB al jaren actief met de aanleg van

Hunebed bij Loon met uitzicht over het beekdal van de Drentse Aa.

**(rechts)
Bataafse Grafheuvel bij Goirle.**

Aan dit soort voorbeelden zien we zowel de kracht als de zwakte van de archeologie. De zwakte is de slechte zichtbaarheid, die maakt dat het bodemarchief de meeste mensen veel minder aanspreekt dan bijvoorbeeld bouwkundige monumenten.

Toeristisch Recreatieve Archeologische Paden (TRAP-routes). Bij moeilijk herkenbare objecten, zoals niet-gerestaureerde grafheuvels, vormen de ROB-bordjes een soort certificaat van echtheid.

Tegenwoordig wordt de aanleg van dergelijke paden ook ingezet als middel om het landschap meer toegankelijk te maken. Door de intensivering en schaalvergroting in de landbouw zijn in het landschap de meeste oude kerkpaden, zandpaden en binnendoorweggetjes verdwenen. Zo worden bij Zieuwent kerkpaden hersteld en opengesteld die enkele decennia eerder in het kader van de ruilverkaveling Zieuwent-Harreveld waren opgeruimd. Elders zijn er plannen voor dwaalnetwerken van paden over de achterkanten van kavels. In de Proeftuin Groesbeek-Ooijpolder is het de bedoeling dat boeren dergelijke paden, gekoppeld aan een nieuw gebiedseigen beplantingselement of een kruidenrijke strook, als groene dienst aanbieden aan de stedelingen. Via zulke openluchtmuseumroutes kunnen archeologische relictten, die verspreid door het landschap liggen, worden ontsloten.

Voorbeelden van museale archeologische landschappen zijn er vele. Bij Goirle heeft men om grafheuvels een krans van houten palen gereconstrueerd en op verschillende plaatsen in ons land zijn Romeinse wegen herkenbaar gemaakt. Sommige, zoals de weg tussen Heerlen en Aken, zijn nog altijd in functie. Andere zijn bij archeologisch onderzoek ontdekt en

gedeeltelijk gereconstrueerd. In Zuid-Limburg wordt momenteel de weg van Boulogne naar Keulen opgespoord en buigt men zich over de vraag hoe deze weg zichtbaar kan worden gemaakt. Moet men hem reconstrueren en in gebruik nemen als weg? Of moet hij gemarkeerd worden bij kruisingen met bestaande wegen? Moet er voor dergelijke aanduidingen een eigen huisstijl ontwikkeld worden?

Aan dit soort voorbeelden zien we zowel de kracht als de zwakte van de archeologie. De zwakte is de slechte zichtbaarheid, die maakt dat het bodemarchief de meeste mensen veel minder aanspreekt dan bijvoorbeeld bouwkundige monumenten. Het sterke punt is de fascinatie die uitgaat van het ontdekken van het verleden. Zodra het bodemarchief wordt blootgelegd, neemt de belangstelling enorm toe en ontstaat vaak zelfs een roep om de sporen te behouden en herkenbaar te presenteren. Het terrein in de stad Utrecht waar ooit het zestiende-eeuwse kasteel Vreeburg had gestaan, was vrijwel vergeten. Toen de bebouwing was gesloopt en een nieuwe bouwput werd gegraven voor de bouw van het Muziekcentrum werden de resten van het kasteel onder grote publieke belangstelling opgegraven. Terwijl de archeologen enkele meters voor de bulldozers uit groeven, ontstond buiten het hek een discussie over mogelijk behoud onder het motto 'een monument is om op te spelen, niet om op te blazen'. Uiteindelijk veranderde de architect van het Muziekcentrum, Herman Hertzberger, zijn plannen en paste hij enkele fragmenten van het oude gebouw in het nieuwe in.

Een ander voorbeeld is Stavoren, één van de Friese steden aan de Elfstedentocht, ook wel bekend van de legende van het vrouwtje van Stavoren. Tussen de huidige stadskern en het IJsselmeer vond men de militaire vesting het Blokhuis terug, die in 1522 in opdracht van Karel V werd gebouwd. Ook werden de sporen van de later aangelegde vestingwerken blootgelegd. Dit was reden voor de bevolking van Stavoren om de plannen voor een nieuwe woonwijk en haven rigoureus te laten omgooien. Een nieuw plan eer-

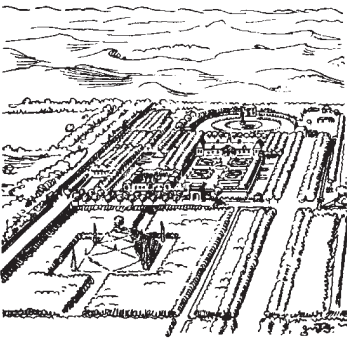
In het plan van Quadrat voor de herinrichting van het havengebied van Den Helder is een oud scheepswrak uit de Zuiderzee als attractie in het openluchthavenmuseum opgenomen.

biedt deze archeologische vondst en gebruikt de cultuurhistorie voor versterking van de identiteit en uitstraling van dit oude stadje. In het nieuwe ontwerp wordt de realisatie van nieuwe woningen en winkels gecombineerd met de reconstructie van de militaire vesting het Blokhuis. Ook de later aangelegde vestingwerken rond de stad worden hersteld. Ze komen tot uiting in de situering en vormgeving van nieuwe woningen. Het fort wordt deels gereconstrueerd boven op de funderingen van het originele fort, de oorspronkelijke grachten en wallen worden hersteld en er wordt een museum in opgenomen. De wallen vormen een soort tribune rond een rechthoekig manifestatieterrein, waar de legende van het vrouwtje van Stavoren kan worden opgevoerd. Tijdens de opgravingen is de ring van het vrouwtje van Stavoren overigens niet teruggevonden. Symbolisch is wel een ring rond een bron midden op het manifestatieterrein ontworpen.

De archeologie is natuurlijk van waarde voor de publiciteit van een streek. De hunebedden zijn daarvan een oud voorbeeld. Tegenwoordig wordt de archeologie vaker bewust ingezet om de streek te promoten en de museumdirecteur kan dat van harte aanbevelen. Als je als gemeente een archeologische vindplaats hebt die tot de verbeelding kan spreken, zit je goed. De VVV zal zo'n 'stukje historie' als een logo of beeldmerk van een streek gebruiken om daarmee publiek naar die gemeente te lokken. Vraag een trendy architectenbureau om er een mooi gebouw omheen te zetten en je hebt een activiteit die mensen volgens de activiteitenkalenders en uitagenda's niet mogen missen. Wellicht word je met zo'n attractie zelfs in de serie NS-dagtochten opgenomen!

Ook op het al eerder genoemde seminar *Schatten uit het bodemarchief* werden voorstellen gedaan voor manieren waarop je opgravingen in landschapsontwikkeling kunt opnemen. Als voorbeeld heeft één van de ontwerpgroepen een Bataafs grafveld genomen, dat aan het licht kwam bij de aanleg van een nieuwe woonwijk. Zo'n grafveld bestaat uit een aantal ellips-

Zorgvliedt, het park van Jacob Cats, een verzonnen wereld om intellectueel te verpozen (tekening door J.T.P. Bijhouwer).

Volgens de illusionist moeten we als er in een gebied archeologisch niet zo veel te beleven is, die archeologie er gewoon bij verzinnen. 'Wat maakt het uit?' roept hij.

vormen die in de bodem te herkennen zijn en enkele lange banen. Je zou niets kunnen doen. De ellipsen mooi in de ondergrond laten zitten en er verantwoord die woonwijk bovenop bouwen. Je zou die vorm van de ellipsen dan nog wel in de bestratingpatronen in de nieuwe wijk kunnen verwerken. Je kunt ook besluiten om de opgraving wel te doen en de huizen op palen boven de blootliggende grafveldpatronen te bouwen. Of je besluit om die laag niet bloot te laten liggen, maar er water op te laten lopen, zodat de nieuwe huizen daar op palen boven zweven. Als dat water dan niet te hoog is, gaat er zich een vegetatie ontwikkelen waar de ellipsen zich door een afwijkende plantengroei in aftekenen. De ontwerpgroep vergeleek het verschil tussen de laatste twee benaderingen als het verschil tussen pornografie en erotiek. Wie had dat gedacht van een museumdirecteur!

De illusionist

In 2002 verscheen het boek *Pret! Leisure en Landschap*, waarin journaliste Tracy Metz de invloed van de vrijetijdsindustrie op de inrichting van Nederland beschrijft en analyseert. Ze richt zich daarbij onder andere op de veranderingen in de historische binnensteden, de vermarkting van de natuur en het cultureel erfgoed, de ontwikkeling van attractieparken en plaatsen die in het teken staan van leisure. Met dat laatste wordt bedoeld dat mensen in hun vrije tijd op zoek gaan naar plekken waar tegen betaling belevenissen worden aangeboden. Het boek is rijk geïllustreerd met foto's van allerlei plekken waar mensen die belevenissen

kunnen opdoen en van mensen die zich op die plaatsen amuseren. Volgens Metz zijn er in Nederland nog nooit zoveel festivals en evenementen georganiseerd en is het aanbod aan bijzondere spullen, ruimtes en gebieden overweldigend. Er blijkt een enorme vraag te zijn naar pret. Volgens Metz is pret tegenwoordig zelfs structurerend voor de inrichting van Nederland.

Als deze analyse juist is, biedt dat dan kansen voor de archeologie in de culturele planologie van stad en land? Volgens de illusionist moeten we, als er archeologisch in een gebied niet zo veel te beleven is, die archeologie er gewoon bij verzinnen. 'Wat maakt het uit?' roept hij. 'Wie woont er tegenwoordig nog vanaf zijn geboorte op één plek in één gemeenschap? De meeste mensen in Nederland zijn eigenlijk ontheemd.' Door van Nederland één groot Archeon te maken kunnen we nieuwbouwwijken, industriegebieden, snelwegen en zelfs nieuwe natuurgebieden een bijzondere pseudo-historische identiteit geven, waarmee mensen zich verbonden kunnen voelen.

Tijdens het bovengenoemde seminar hield Jan de Graaf een pleidooi een immateriële laag aan het ontwerp toe te voegen. Dat is volgens hem nuttig, omdat daarmee weerwerk geboden kan worden aan de vervlakking en nivellering van het landschap door de landbouw, door bedrijvigheid, door infrastructuur. In die immateriële laag vinden we de verwijzingen naar vroeger, naar het verre verleden, maar ook naar de recente geschiedenis. Die laag is een collage van mythes en verhalen. De immateriële laag sluit aan bij verlangen, naar elders en naar andere tijden. Volgens De Graaf is de leefstijl van de toekomst die van het toerisme. Dat uit zich in het feit dat mensen tegenwoordig veel reizen, maar ook in de wijze waarop mensen naar hun omgeving kijken. Het landschap wordt gezien als consumptieartikel. Het biedt genoeg, plezier, verpozing, ook in intellectuele zin. In dat toeristische landschap – dat ook gewoon kan ontstaan zonder ontwerper – zitten nu al allerlei literaire verwijzingen. Zorgvliedt, het park van Jacob Cats, is een goed voorbeeld. Bedenk echter dat nieuwe verwijzingen

iedere dag worden toegevoegd. Er zijn mensen die naar een bepaalde wijk in Almere gaan, speciaal omdat De Noorderlingen daar is opgenomen. Sinds Spielbergs film over D-day zijn er meer mensen dan ooit naar de kust van Normandië gekomen.

Het betoog van De Graaf toont verwantschap met het landschap van pret en leisure van Metz, hoewel De Graaf zijn betoog beëindigt met een waarschuwing: 'Laat ook deze immateriële archeologie een rol spelen in het ruimtelijk ontwerp. Zorg ervoor dat het metafysisch landschap niet overheerst zal worden door een oppervlakkige historisering en een goedkope exploitatie van de archeologie. Lever intellectueel weerwerk! Lever eigentijdse sprookjes! Blaas oude mythen en legendes nieuw leven in! Geef de identiteit van de plek diepgang! Maak de prehistorie, de historie, maar ook de posthistorie leesbaar in de leefomgeving van mensen!'

De eerlijkheid gebiedt te vermelden dat de wijze waarop de illusionist de archeologie als het ware zelf uitvindt geen nieuwe benadering is. Een mooi voorbeeld van meer dan honderd jaar geleden is te vinden in Oudenbosch. Daar is, waarschijnlijk onder architectonische leiding van P.J.H. Cuypers, een replica van de Sint Pieter uit Rome gebouwd op een derde van de grootte. Echt marmer was te duur voor de mensen op de arme zandgronden, maar men schilderde marmer op het steen. De bezielende pastoor ter plekke wilde op deze wijze zijn parochieleden verheffen in de Heilige Schrift. Zo liet hij ook op het kerkhof Jezus' kruisgang nabouwen in beelden compleet met een Calvariberg. Het is een methode geweest tot verlichting van de parochie, tot het brengen van cultuur in een cultuurarme streek.

In verschillende recente grote woningbouwprojecten waarbij de stedenbouwkundige Ashok Bhalotra betrokken is geweest, is de benadering van de illusionist ook terug te vinden. Zo is Bhalotra's illusionisme te herkennen in de stedenbouwkundige vormgeving van de woonwijk Kattenbroek bij Amersfoort, maar ook in de recente verdubbeling van de

(linkerpagina)
Luchtfoto van de nieuwe kastelen van Haverleij: in een nieuwe bosgordel, of in de weidsheid van de polder.

In het stedenbouwkundig plan voor Houten-Zuid wordt het thema en de vorm van een castellum gebruikt om de wijk identiteit te geven. De plek krijgt zo een verzonnen historie.

new town Houten. In het Houtense plan voor winkels, voorzieningen, woningen en een nieuw station wordt als sfeerbeeld gedacht aan de vorm van een castellum. Dit is ingegeven door de vorm van het terrein ter plaatse, het patroon van de waterlopen en de resten van Romeinse en middeleeuwse bewoning in de omgeving. Op de hoeken van de nieuwe wijk zijn accenttoeren van woningen ontworpen en aan de randen muurwoningen, zoals de oude middeleeuwse muurhuizen. Zagen we eerder hoe een nieuw verhaal aan een oud landschap werd toegevoegd, hier zien we juist hoe een oud verhaal wordt gebruikt om een nieuw landschap een identiteit te bezorgen.

Ook het nieuwe landgoed Haverleij ten noorden van 's-Hertogenbosch trekt in eerste instantie de aandacht door de inbreng van de illusionist. Opdracht was hier om duizend woningen te bouwen bij de kleine dorpen Bokhoven aan de Maas en Engelen aan het Henriëttekanaal, in het overgangsgebied naar het Brabantse zand. Het concentreren van deze woningen zou leiden tot een aantasting van de eigenheid van de kleine dorpen. Men besloot tot het ontwerpen van een concentratie van vierhonderd woningen bij de sluis in het kanaal tussen de dorpen. De overige woningen werden als kleinere eenheden van zo'n zeventig woningen verspreid door het landschap gesitueerd. De vierhonderd woningen werden vormgegeven als één geheel: een 'bastion aan het kanaal', dat verwijst naar de fortificaties van de stelling van Den Bosch in de omgeving. De kleine verspreide eenheden werden kasteeltjes genoemd en kregen ieder hun eigen specifieke ontwerp.

In de media krijgen de illusionistische kasteeltjes en het bastion de meeste aandacht. Deze namaak-oudheid intrigeert velen. Landschapsarchitect Paul van Beek heeft er echter voor gezorgd dat de nieuwe identiteit van dit nieuwe woonlandschap niet alleen bepaald wordt door de pseudo-kastelen. Minstens zo belangrijk is het dat deze kastelen onderdeel zijn van een landschapsonwerp, waarin de kastelen in een verder onbebouwde omgeving staan. Dat biedt de

mogelijkheid om heel compact voor veel mensen te bouwen en toch al die mensen het idee te geven dat ze in een weids landschap wonen, of in de rust van een bos, of in de schoonheid van een landgoedtuin.

In dat grotendeels nieuwe landschap leeft de oude en nieuwe cultuurhistorie voort en kunnen ook archeologische verhalen, of ze nu echt gebeurd zijn of niet, in het maaiveld doorklinken.

De strandjutter

De zee neemt en de zee geeft. De zeestromingen schuren op de ene plaats zand weg en op een andere plek legt de zee weer zandbanken neer. Als die zandbanken met eb bijna droog vallen, legt de zee er een deken van klei en slib overheen. Het volgende jaar wellicht alweer schuurt de zee juist daar weer die schorren en slikken weg. Het waddeneiland Griend werd zo in de loop der eeuwen door de stromingen in de waddenzee meegesleurd. Een heel dorp inclusief klooster verdween in zee.

In de krant zag ik een foto van een grote eik op z'n kop, eeuwen lang in de zeebodem verborgen en enkele jaren geleden tevoorschijn gespoeld. Met zijn wortels woest in de wind stond die boom daar, met een cirkel van bomen rechtop er omheen. Misschien dansten mensen er eeuwen geleden omheen of voorspelden priesters er het lengen van de dagen. De vloed kwam echter met een deken van zand, slib en vergetelheid. Eeuwen later is het voor de zoveelste keer weer eb en de strandjutter vindt dit 'Stonehenge aan zee'.

Natuur is over het algemeen de veiligste bestemming voor het bodemarchief. In gebieden die het etiket natuur hebben wordt niet gebouwd, komen nauwelijks nieuwe wegen en wordt vrijwel geen groundbewerking toegepast. Toch zijn er ook hier bedreigingen voor het bodemarchief. De eerste zijn ingrijpende inrichtingsmaatregelen die moeten zorgen dat een gewenst dynamisch ecosysteem binnen één verkiezingsperiode tot stand komt. De tweede is de dynamische natuur zelf. Een rivier die vrij mag bewegen, zal ook delen van het bodemarchief beschadigen.

Aan de Engelse oostkust kwam een 4000 jaar oude ring van eikenstronken tevoorschijn.

Eeuwenlang schuurt de zeewind het duinzand over de kust en slijten de rivieren hun lopen uit in het landschap.

De strandjutter hoort bij die dynamische natuur, bij natuur die stuift, overstroomt en uitschuurt, maar die soms ook onthult. In de duinen zijn in de Middeleeuwen nederzettingen en landerijen verdwenen onder het stuivende zand.

De strandjutter hoort bij die dynamische natuur, bij natuur die stuift, overstroomt en uitschuurt, maar die soms ook onthult. In de duinen zijn in de Middeleeuwen nederzettingen en landerijen verdwenen onder het stuivende zand. Soms stuift zo'n duin over het land heen en waaien de sporen eeuwen later aan de zeezijde van het duin weer bloot. Evenzo kunnen rivieren hun oever uitschuren en daardoor een onverwachtse blik geven in de gelaagdheid van de bodem en de archeologische sporen in die bodem. Zelfs dieren kunnen de archeologen helpen: vormen molshopen in graslandgebieden niet de belangrijkste bron van scherven?

De Praets, een gehucht van enkele huizen, een steenfabriek en een voormalig veerhuis bij Arnhem, ligt half overreden door één van de twee bruggen over de Rijn, die het noordelijke en zuidelijke deel van de stad met elkaar verbinden. Hier ligt de Meinerswijk. Dit is een groot uiterwaardengebied dat hoort bij het winterbed van de Rijn. Net als in andere gebieden langs de rivieren werd hier vroeger voor de steenfabriek klei gewonnen om stenen van te bakken. Tegenwoordig heeft de gebakken steen sterke concurrentie van de betonsteen. De steenfabriek, ook Meinerswijk geheten, zoals op de ruïne van het lange gebouw met de hoge schoorsteen te lezen is, werkt niet meer. In de Meinerswijk is nu wél te zien hoe op grote schaal natuurontwikkeling kan worden ingezet in het kader van een nieuwe manier om de rivieren te beheren.

Rivierbeheerders zoeken naar oplossingen voor (toekomstige) problemen met de waterafvoer, ten gevolge van onder meer hogere piekafvoeren en de verwachte zeespiegelrijzing. Opnieuw de dijken verhogen is een optie, maar de Nederlandse rivierbeheerders neigen nu naar een andere oplossing: de rivieren meer ruimte geven! In die nieuwe benadering krijgt de rivier meer mogelijkheden om onderweg zijn overtollig water langer vast te houden. Zo wordt ervoor gezorgd dat het water er langer over doet en pieken in de wateraanvoer worden afgezwakt. Dat heeft nóg een groot voordeel. Het biedt kansen om grote stukken nieuwe natuur te maken. Natuur die hier grotendeels verdwenen was. Met een goed ontwerp kun je natuurlijke processen op gang brengen, die nieuwe landschappen laten ontstaan.

In de Meinerswijk, maar ook in de Gelderse poort en langs de IJssel en Nederrijn, wordt deze benadering al toegepast. Door de rivier meer ruimte en vrijheid te geven in de uiterwaarden, kunnen morfologische processen die al decennialang stilstaan, weer in gang gebracht worden. De natuur zal waarschijnlijk net als vroeger weer uit oobossen van wilgen en populieren bestaan, afgewisseld met moeras, zandplaten, slikken en geulen. De ontwikkeling van die natuur zal voor het grootste deel van het toeval afhangen. Ook is niet zeker wat door de stroming van het water weer uit de ondergrond tevoorschijn spoelt. Er zit in het rivierengebied immers veel in het bodemarchief verborgen. Vroeger was het rivierengebied veel wilder dan in de gereguleerde natuurontwikkelingsprojecten van de uiterwaarden. Kijk maar eens op oude houtsneden en lees *De waterman* van Arthur van Schendel er nog maar eens op na. Eeuwenlang stroomden de rivieren hier en leefden er mensen op de oeverwallen en stroomruggen. Steeds weer overstroomden de rivieren het land en verlegden hun loop, de historie overspoelend.

Ook in de Millingerwaard bij Nijmegen heeft de rivier in de uiterwaarden meer ruimte gekregen. Vele excursies worden georganiseerd om mensen te laten

In het natuurontwikkelingsgebied van de Millingerwaard werden kortgeleden oeroude boomstammen gevonden en rechtop gezet.

Er zijn veel foto's uit die tijd bekend van mensen die in hun zondagse kleren poseren op de palendijk, de dames met een mooie hoed. Op sommige foto's zie je het kerkje van Middelbuurt op de achtergrond met daaromheen een groep flinke bomen.

zien hoe hier door de natuurlijke processen een heel nieuw landschap in ontwikkeling is. Nieuwe zandbanken en kleivlaktes ontstaan met nieuwe geulen ertussendoor. Een hoogtepunt op die excursies is het zien van een aantal oeroude bomen die op een gegeven moment tevoorschijn kwamen uit de ondergrond. Die heeft men daar recht overeind gezet. Om de historie te eerbiedigen?

De huidige archeologische opvatting is dat men zoveel mogelijk wil laten zitten in het archeologisch bodemarchief. Een dergelijke beschermende houding heeft volgens de strandjutter echter een bevriezend effect op de natuurlijke ontwikkeling van het landschap. De ontwikkeling van natuur in de leefomgeving van onze moderne maatschappij vindt de strandjutter het belangrijkste. Hij wil in onze dichtbevolkte verstedelijkte delta natuurlijke processen weer op grote schaal een kans geven. Tegenover de vraag 'Weten we of daar iets archeologisch onder ligt wat we moeten beschermen?' zal de strandjutter stellen: 'En wat dan nog, nu wordt er toch ook niets mee gedaan? Mits je er voorzichtig te werk gaat, kun je nog iets met je archeologie doen.' De strandjutter loopt rond door de nieuwe natuur van Nederland, gefascineerd door het spel van toevallige natuurlijke ontwikkelingen en vindt terloops de schatten die de rivier vroeger heeft verborgen.

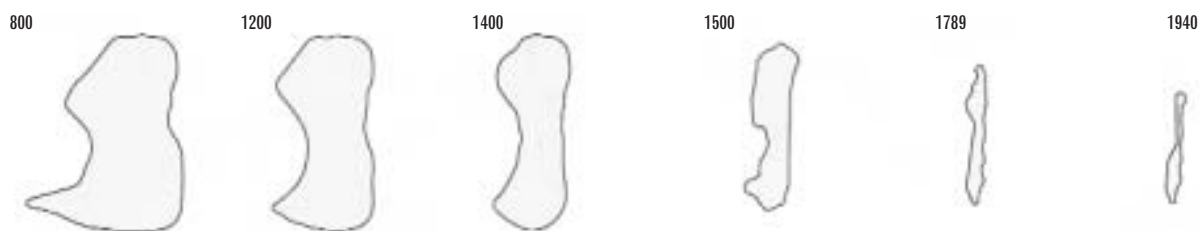
Neem nou Schokland

In de Noordoostpolder ligt het voormalig eiland Schokland. Ooit maakte het deel uit van een groot veengebied dat zich van Zuid-Holland tot ver in Friesland uitstrekte. Een groot deel daarvan is in de loop der eeuwen verscheurd en grotendeels verzwoegen door de zee. Rond 1850 restte van Schokland slechts een smalle reep land midden in de Zuiderzee met daarop enkele overbevolkte vissersdorpen. Wonen werd er zo gevaarlijk dat het eiland op last van de koning werd ontruimd. Bijna een eeuw verbleven op het eiland slechts de havenmeester, de vuurbakenwachter en af en toe wat dagjesmensen of onderhoudsarbeiders. Totdat de zeebodem in de Noordoostpolder in 1942 werd drooggemalen en het eiland opgenomen werd in het landschap van de nieuwe polder. Sinds de plaatsing van Schokland op de Werelderfgoedlijst van UNESCO als eerste object in Nederland, is Schokland officieel een monument.

Een archeologisch monument

Van de hand van A.J. Geurts verscheen het boek *Schokland, de historie van een weerbarstig eiland*. Hij schrijft dat wordt aangenomen dat al meer dan tienduizend jaar geleden rendierjagers leefden in het Zuiderzeegebied rond Schokland. Dat was toen een zandig landschap met een lage veenachtige begroeiing. Door dit lichtglooiende gebied meanderden de benedenlopen van de Vecht en de IJssel. De oudste bewoningssporen dateren uit de jonge steentijd (4500-1550 voor Christus). Men vestigde zich op de rivierduinen langs de rivieren en leefde vooral van de visvangst, de jacht op bevers, edelherten en zwijnen. Op een zandrug ten oosten van Schokland heeft men de eerste sporen van grondbewerking gevonden die duiden op landbouwkundig gebruik in de tweede helft van deze periode. Uit die tijd dateert ook een aantal voetafdrukken dat bewaard is gebleven in een laag klei waarop een laag zand was afgezet.

Uit de eeuwen daarna, waarin het veen sterk

groeide, zijn weinig vondsten bekend. Verspreid lagen vele zoetwatermeren die later door voortgaande landafslag uit zouden groeien tot het Almere dat, nog later, in open verbinding kwam te staan met de zee, waardoor de Zuiderzee ontstond. De Romeinse schrijver Plinius schrijft vol verbazing over een land waar mensen woonden op drijvende eilanden met bomen erop. Door het ontbreken van bewonings-sporen veronderstelt men dat het gebied in de daaropvolgende eeuwen amper bewoond was. Rond 800 na Christus zette het opkomende water een kleilaag af over het veen. Uit de tijd daarna zijn resten gevonden van een aantal nederzettingen op terpen. De landafslag zette gestaag door en het bewoonde gebied veranderde langzaam maar zeker in een kwelderland-schap, dat herhaaldelijk door het water van de groeiende zeearm werd overspoeld. Eerst woonde men vooral op kleinere terpen die door de dijken met elkaar waren verbonden. Later concentreerde de bebouwing zich op de vier nu nog aanwezige verhogingen op Schokland.

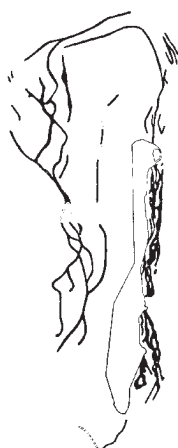
Toen de polder eeuwen later droogviel vond men in de Zuiderzeebodem om Schokland de sporen van een hele reeks aan bedijkingen. De vroegste dijken dateren uit de elfde eeuw. Uit vondsten buiten deze dijken maakt men op dat men daarvóór ook leefde op onbedijkte kwelders. De bedijkingen van het eiland bleken steeds weer te zwak en steeds verdwenen stukken van het eiland in de Zuiderzee, vooral aan de westzijde. Soms moest men bij stormvloed vluchten naar de zolders van de woningen om het een beetje droog te houden. De omvang van Schokland in de zeventiende eeuw kon worden bepaald doordat van die tijd af het zoute water van de Zuiderzee tot aan het eiland reikte en daar zoutwaterschelpen achterliet. Uit die eeuwen zijn vele scheepswrakken rond het eiland gevonden. Het eiland was inmiddels zo klein, ziltig en moerassig geworden dat men van landbouw over moest stappen op de visvangst. Daarnaast zal de haven nog wel wat inkomsten hebben opgeleverd voor de eilandbewoners. In ieder huisje woonden

ongelooflijk veel mensen dicht opeen en vaak was in zo'n huis ook nog eens een logies en café gevestigd.

Herhaalde malen was het noodzakelijk om de vier woonterpen en de dijken verder op te hogen of te versterken. Dat was geen eenvoudige zaak, als je bedenkt dat op het eiland geen steen te vinden was, er amper iets van opgaande beplanting groeide en men het eigenlijk moest doen met klei, zeewier en mest! In 1859 was de situatie zo gevaarlijk geworden dat de koning gelastte dat het eiland ontruimd moest worden. Vrijwel alle bebouwing werd afgebroken en slechts enkele gezinnen bleven op het eiland om voor de haven en de lichtbakens te zorgen. De 'Schokkers' moesten een nieuw bestaan opbouwen op het vasteland, de meeste in de gemeente Kampen.

Tot aan de inpoldering lag het eiland daar verlaten, aanvankelijk in de Zuiderzee, later in het IJsselmeer. Vanuit Kampen werden af en toe dagjes-tochten georganiseerd, waarbij men het haventje van Emmeloord of Middelbuurt aandeed. Er zijn veel foto's uit die tijd bekend van mensen die in hun zondagse kleren poseren op de palendijk, de dames met een mooie hoed. Op sommige foto's zie je het kerkje van Middelbuurt op de achtergrond met daaromheen een groep flinke bomen. Stel je voor: de weidsheid van de zee, met het eiland dat in die weidsheid amper boven het water uitsteekt. Alleen de boomgroepen bij de voormalige dorpen steken daarin af. En de overkant van het smalle eiland is altijd zichtbaar. In 1925 schreven H.J. Moerman en A.J. Reijers over zo'n tocht naar Schokland:

'Wie het Keteldiep uitzeilt, langs de lage dammen vol meeuwen en aalscholvers, ziet in de verte drie donkere plekken boven de rollende golven. Dat zijn de drie forten van basalt in een krans van branding: Emmeloord, Ens en de Oude Kerk. Bij de vaart langs het eiland blijkt telkens, dat donkere steen den voorgrond vormt en wuivend riet den achtergrond; hier en daar trekt een blinkende waterstreep dwars door het land; aan de andere zijde is het wit van de branding tegen den westelijken oever zichtbaar.'

In de bodem om Schokland zijn donkere banen te ontwaren. Het zijn resten van de palendijken waarmee men vroeger het eiland probeerde te beschermen.

Beeld van het vrijwel kale eiland in het IJsselmeer voordat de Noordoostpolder werd ingepolderd.

Een landschapsarchitectonisch monument

Schokland bezet een speciale plaats in de planvorming voor het landschap van de Noordoostpolder. De opdracht tot het ontwerpen van een beplantingsplan voor de Noordoostpolder werd in 1942 gegund aan het Staatsbosbeheer. De patronen van de wegen, de waterlopen, de verkaveling en de situering van de dorpen waren vrijwel als gegeven te beschouwen voor de beplantingscommissie. Dit ondanks het betoog dat Dirk Hudig in 1928 opstelde voor het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedenbouw, dat de 'zorg voor het landschap' als integraal onderdeel van de planvorming gezien diende te worden.

De ontwerpopgave was om een stuk oud land in een volledig nieuw ontworpen landschap in te passen. Vanaf het begin van de planvorming voor het nieuwe land van de Noordoostpolder was men het erover eens dat de wijze waarop Schokland zich manifesteerde in het landschap een speciale aanpak (in vergelijking met het omliggende polderlandschap) rechtvaardigde. Een indrukwekkende lijst van stedenbouwkundigen en landschapsarchitecten heeft aan Schokland gewerkt. Als leden van de beplantingscommissie zijn in ieder geval te noemen: J.T.P. Bijhouwer, C. Pouderoyen, L. Brandts Buys en G.A. Overdijkink. Vanuit deze beplantingscommissie, die van 1943 tot 1959 de plannen voor de beplanting in de Noordoostpolder begeleidde, heeft ook P. Verhagen zijn licht over Schokland laten schijnen. In 1962 hebben N.M. de Jonge en P. Kelder, medewerkers van Staatsbosbeheer, in het kader van de opstelling van een recreatieplan aan een bijstelling van de visie op het landschap gewerkt. P. Kelder, D. Haan-Wiegman en A. Kerssies stelden in 1986 een landschapsbeheersplan op en in 2000 verscheen het plan *Nieuw Schokland* van de hand van K. Hund.

Schatbewaarders op Schokland

Toen midden in de oorlogstijd, in 1942, de Noordoostpolder droogviel, kwam de polder als vrij vlakke zeebodem aan de oppervlakte. Het eiland Schokland stak daar enkele meters boven uit. Omdat de rest van

Zo waakt de geest van de schatbewaarder nog steeds over Schokland, maar ook de historieververtellers zijn van grote invloed geweest.

de polder vrijwel onbegroeid was moet dat een indrukwekkend gezicht zijn geweest. Het zou zo als decor in een verfilming van één van Shakespeare's tragedies of in Tolkiens trilogie hebben gepast. Uit de wijde omgeving was het voormalige eiland zichtbaar als een druppende veenklomp omgeven door spiegelland.

Vanaf het begin besefte men dat men hier met een 'schat' te maken had die men diende te bewaren.⁴ Men had het eiland best plat kunnen schuiven. Dat had zeker de grootste aanwinst van nieuwe landbouwgrond opgeleverd, wat naast de bescherming tegen en de beheersing van het water en de creatie van werkgelegenheid, de belangrijkste doelstelling van het hele Zuiderzeeproject was. Toch heeft men Schokland gespaard en er in de inrichting van de polder rekening mee gehouden. Zo is een belangrijk deel van het archeologisch bodemarchief en van de historisch-geografische gegevens op het eiland zelf bewaard gebleven.

Uit een toelichting van Overdijkink op het *Algemeen Beplantingsplan* blijkt dat de utilitaire overwegingen een grote rol zijn blijven spelen bij de planvorming, maar zelfs het eerste plan, het utiliteitsplan uit 1942, bewaarde de schat Schokland. Verkaveling, wegtracering en behandeling van de waterlopen heeft men in dit plan op het eiland anders vormgegeven dan in de rest van de polder. De oude patronen zijn gestileerd te herkennen in de moderne wegtracering en verkaveling. Tegenwoordig zouden de project-

Deel van het eiland in de pas drooggevalen polder

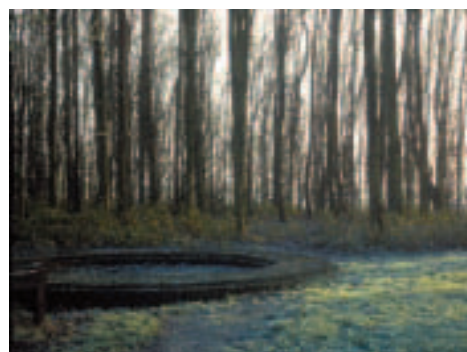

ontwikkelaars in de rij staan om juist op Schokland te bouwen. Bij inrichting van de nieuwe polder is evenwel besloten om het verstilde eiland niet als woonkern te herstellen. Dit zou de druk op Schokland en zijn landschappelijke kwaliteiten en bodemarchief sterk onder druk hebben gezet. De namen van de oude Schokker dorpen leefden wel voort in de nieuwe poldernederzettingen Emmeloord en Ens.

De verwachting was dat het eiland door het uitdrogen van het veen sterk zou inklinken en wellicht zelfs zou veranderen in een laagte in de polder. De schatbewaarders in de beplantingscommissie waren waarschijnlijk daarom vrijwel unaniem in hun gevoel dat de contouren van Schokland beplant zouden moeten worden. Tegen het inklinken zelf ondernamen geen actie. Om dat inklinken van het eiland echt tegen te gaan was het nodig geweest om het grondwaterpeil op en rond het eiland flink hoger te houden dan de stand die ten behoeve van de landbouw diende te worden ingesteld. Een hoger waterpeil rond Schokland zou vele hectares aan productieve landbouwgrond hebben gekost. Dat was in die tijd ondenkbaar.

Nu, zestig jaar later, ligt dat anders. De gemeente en de provincie hebben onlangs besloten tot de aanleg van 'een hydrologische zone' om het eiland. Het doel daarvan is driedelig. Ten eerste hoopt men door het hydrologisch te isoleren de verdroging van het eiland te verminderen. Ten tweede wil men de bodemdaling tegengaan en ten derde wil men voorkomen dat het archeologisch bodemarchief droogvalt en wordt doorploegd. Als de bodem uitdroogt gaat ook het verteringsproces in de bodem sneller en zullen archeologische resten verdwijnen. In het plan wordt onderscheid gemaakt in verschillende kavels waarin afgestemd op de soort archeologische waarde van het perceel een grondwaterstand ten opzichte van het maaiveld is gekozen. Deze hydrologische zone is voor de schatbewaarders een flinke stap in de goede richting, maar is tegelijkertijd teleurstellend omdat het slechts een kwart van de percelen met archeologische waarde rond Schokland betreft.

In het beplantingsplan van de polder werden de contouren van Schokland ingeplant. Aan de oostzijde is deze beplanting open en biedt uitzicht op de weidsheid. In het westen en zuiden is dat door de dichte bosstrook amper mogelijk, zelfs niet bij de vuurplaat, vroeger een baken voor de schippers op de Zuiderzee.

Historievertellers op Schokland

Zo waakt de geest van de schatbewaarder nog steeds over Schokland, maar ook de historievertellers zijn van grote invloed geweest. De landschapsarchitecten Bijhouwer, De Jonge en Kelder hebben in de vorm van het landschap de essentie van de geschiedenis van Schokland leesbaar gehouden. Op een ontwerp-tekening van Bijhouwer uit 1943⁵ is de latere inrichting van de polder reeds te herkennen. Er is een radiale verdeling van de polder in vier ruimtes ontworpen. De vier radiale bosgordels lopen alle door tot aan Emmeloord. In Bijhouwers ontwerp is het met beplanting omrande Schokland los van dit assenkruis geplaatst. Schokland is gelegen in de relatief open ruimte van het zuidelijke compartiment tussen Ens en Urk en vertelt zo over de historie van het kleine eiland in de weidsheid.

In het uitvoeringsplan uit 1960 is de ligging van Schokland als eiland in de open polderruimte afgezwakt door een beplanting langs de wegen. Het is mogelijk dat men de nieuwe boerenerven die nog amper een erfbeplanting hadden meer beschutting wilde geven. In 1962 is door De Jonge en Kelder een recreatieplan gemaakt voor de gemeente Noordoostpolder. Zij pikten het verhaal van Bijhouwer weer op. Eén van hun conclusies was dat er rond Schokland veel beplanting weg mocht, om de losse ligging van het eiland in de open ruimte landschappelijk te verduidelijken en aldus geschiedde. De inmiddels stevig in de erfbeplanting staande boerenerven hadden voor beschutting de wegbeplanting niet meer nodig. Zij staan daar als kleine eilanden van groen in de open ruimte, zoals de boerenerven dat ook doen in het landschap van Kampereiland.

Opmerkelijk is dat Bijhouwer de Zuidpunt vrij van bebossing heeft gehouden. Zo zou vanaf de plek waar altijd de vuurbaak stond, het oriëntatiepunt voor de schepen, uitzicht op de voormalige zee mogelijk zijn. In de uiteindelijk uitgevoerde plannen is echter de hele zuidpunt in de bebossing van de westelijke rand opgenomen, waardoor het uitzicht vanaf de vuur-

plaat over de voormalige zee afgesneden werd. De oostelijke rand van het eiland is gelukkig transparant beplant. Met wat fantasie kun je je daar nog wel voorstellen dat de boerenerven in de open polder de boten zijn die daar vroeger in de Zuiderzee tussen Amsterdam en Lemmer voeren. De bebossing van de westelijke kant en de Zuidpunt maakt een dergelijke beleving erg moeilijk.

Nu, zestig jaar na het droogvallen van de polder, is het hoogteverschil wel afgenomen, maar bedraagt het nog altijd meerdere meters. Achteraf bekeken was die bebossing voor de historieververtellers helemaal niet nodig geweest. Je zou ook aan de westkant van het eiland het contrast tussen eiland en de polder kunnen ervaren en je zou komende vanaf Nagele niet op een bos, maar op een uniek landschappelijk verschijnsel stuiten. Verder zou de geringe breedte van het eiland dramatisch zichtbaar zijn. Schokland was op het laatst niet meer dan een smal strookje land waar je vanaf de zee met gemak overheen keek. Bij hoog water bleef er zelfs niet meer van over dan een aantal, met rijen houten palen gestutte, woonterpen met daarop enkele honderden mensen dicht opeengepakt in kleine houten huisjes. Waar was men veiliger tijdens een storm? Op een schip met bolle zeilen scheef op de golven, of in die huisjes achter de palendijken?

Museumdirecteuren op Schokland

Een ontwerper die zich ten aanzien van de archeologie opstelt als museumdirecteur wil fragmenten uit het verleden tentoonstellen. Zeldzame dingen, zaken die ontdekt zijn of opgegraven. Hij wil reconstructies tonen van verloren gegane zaken. Daarvan heeft Schokland er vele. De haven op de noordpunt van het eiland was na de drooglegging veranderd in twee stompjes functioneloze dijk aan de terp van het oude Emmeloord. Het havenbekken was geëgaliseerd en in gebruik als weiland.⁶ Het kerkje in Middelbuurt was vervallen, de vuurbaak op de Zuidpunt afgebroken. Na de ontruiming van het eiland in 1859 waren op last

Om het museum in Middelbuurt op het eiland is een variant van de palendijken te zien. De sporen van de oude palendijken worden in het plan voor een hydrologische zone om Schokland als basis genomen om die zone te compartimenteren en toegankelijk te maken voor bezoekers.

Op luchtfoto's is door kleurverschillen in de grond rondom het eiland de situering van oude dijken en kleine terpen zichtbaar.

van de koning vrijwel alle woningen in de drie dorpen op het eiland afgebroken. En al eerder verdwenen de sporen van de eeuwenlange bewoning van de kleine terpen op het steeds maar kleiner wordende eiland. De families die er leefden, verstevigden hun terpen met palen, verbonden ze onderling met palendijken die, zeker toen de paalrot toesloeg, steeds maar weer door de zee werden stukgeslagen.

Op de Zuidpunt bij de ruïne van de kerk en de begraafplaats was al tijdens de Tweede Wereldoorlog archeologisch en antropologisch onderzoek gedaan. De daar gevonden skeletten en beenderen waren naar Amsterdam gebracht voor nader onderzoek. Onder de ruïne werden de resten van een middeleeuwse kerk blootgelegd. De fundamenten van deze kerk en de later gebouwde kerk werden al in 1947 gereconstrueerd. Ook het dijkje om het kerkerrein werd gerestaureerd. De restauratie van de haven van Emmeloord vond plaats in 1983, compleet met aanlegsteiger, afmeerpalen en ijsbrekers. Hier kunnen bezoekers elkaar ook proberen te passeren op een smalle houten vlonder, zoals de oude Schokkers dat deden door elkaar bij de schouders te pakken en om elkaar heen te draaien. Dat moest wel, want die vlonder achter de palendijk was bij hoog water de enige verbinding tussen de verschillende dorpen. Door deze reconstructie, maar ook door de afgelegen ligging en de weidse uitzichten is hier, in het oude Emmeloord, nog veel van de Schokker historie te voelen.

Op luchtfoto's is door kleurverschillen in de grond rondom het eiland de situering van oude dijken en kleine terpen zichtbaar. Bij het droogvallen van de polder kwamen zij door hoogteverschillen aan het licht en ze zijn door P.J.R. Modderman, pionier in de Nederlandse archeologie, onderzocht. Tijdens de ontginning van het land om het voormalig eiland en het landbouwkundig gebruik in de decennia daarna zijn deze hoogteverschillen waarschijnlijk omgeploegd. De sporen van de oude palendijken bleven echter zichtbaar als kronkelende donkere lijnen in het land. De aanleg van de natte zone, waartoe onlangs is besloten, biedt evenwel de mogelijkheid om die oude terpen en de dijken daartussen te reconstrueren. De landschapsarchitect Kees Hund heeft daarvoor een ontwerp gemaakt. Binnen niet al te lange tijd zullen bezoekers van Schokland vanaf het museum in Middelbuurt het eiland af kunnen lopen over dijkjes van driekwart meter hoog van terpje naar terpje naar de gereconstrueerde kerk op de Zuidpunt, of naar de gerestaureerde haven van Emmeloord.

Waarschijnlijk zullen de historieververtellers tevreden zijn met deze toevoeging aan het verhaal van het landschap in deze tijd. Ze zullen het alleen jammer vinden dat dit plan alleen in de strook ten oosten van het eiland wordt uitgevoerd. Het grootste deel van de sporen van de terpen en de palendijken bevindt zich namelijk ten noorden en ten westen van het voormalige eiland. Hier komen die delen van de historie van het eiland er bekaaid af. De museum-directeur vindt het echter al heel mooi zo.

Illusionisten op Schokland

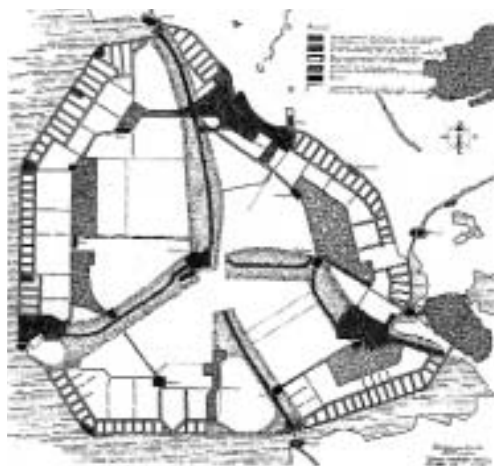
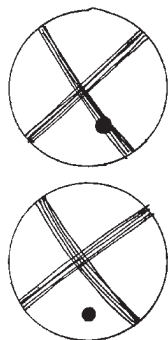
Houden de historieververtellers zich aan de geschiedenis van de streek, de illusionisten nemen het daarmee minder nauw. Zij brengen een nieuw verhaal of ordeningsprincipe naar de plek en dat verhaal hoeft helemaal niets met de historie van die plek te maken te hebben. Deze benadering was op Schokland al van meet af aan aan de orde. Naast het plan van Bijhouwer zijn ook plannen van andere leden van de beplantings-

commissie bekend. Zij maakten Schokland ondergeschikt aan een ordeningsprincipe voor de nieuwe polder als geheel. Pouderoyen, stedenbouwkundige uit de school van Granpré Molière, streefde 'orde als definitie en verklaring van schoonheid' na.⁷ In de visie van Pouderoyen was de ordening van het nieuwe land in vier compartimenten met een stevig assenkruis daartussen veel belangrijker dan het verhaal van het voormalige eiland. Met het assenkruis werd in zijn visie de natuur tot cultuur verheven. Het landschap werd daarmee een teken van datgene 'wat de mensch boven het stoffelijke uit, maar krachtens dit stoffelijke begrijpt.' Op een plantekening van de hand van L. Brandts Buys uit november 1943 en op een schets uit 1947, die door Hemel (1989) aan Pouderoyen wordt toegeschreven, is een schematische ruimtelijke indeling te zien waarop dit principe is uitgewerkt. De rand van de polder is verdicht en vanuit het centrum gaan radiaal vier bosgordels gekoppeld aan de doorgaande ontsluitingswegen van de polder naar het oude land. Schokland wordt in dit plan opgenomen in één van die radialen.

Wanneer we deze plannen en het plan van Bijhouwer naast elkaar leggen, zien we twee visies op de plaats van Schokland in de ruimtelijke hoofdopzet van de polder. In de eerste visie is Schokland een los element in het zuidelijke compartiment van de polder en wordt het verhaal verteld van de historie van de plek. De tweede maakt Schokland onderdeel van de zuidelijke poot van het assenkruis door Ens. Hier wordt een parkzone tevoorschijn getoverd als onderdeel van de recreatieve groenstructuur van de polder en Schokland is daarin één van de attracties. Schokland wordt gebruikt om die hele bosstrook wat meer allure te geven.

Ook op andere plaatsen is de grens tussen reconstructie en fantasie door de illusionisten niet zo nauw genomen. De huisjes die bij het museum in Middelbuurt zijn gebouwd zijn geen huizen zoals ze op Schokland hebben gestaan, maar huizen in Zuiderzeestijl. Zelfs de dijken van Hund zijn eigenlijk ver-

Twee visies op de ligging van Schokland in de Noordoostpolder: deel van het assenkruis, of als vrij liggend element in de polder. De eerste visie is af te lezen van de plantekening van Brandt Buys en Pouderoyen (rechts). De tweede visie is toegepast in de inrichting van de polder.

zonnen elementen. Die dijken waren eerder met houten palen versterkte randen van het veeneiland dan echte opgeworpen dijken. De historieververteller zal zich met zorg afvragen of deze dijken en terpen niet te veel de aandacht zullen afleiden van het contrast tussen eiland en polder.

Een recente bijdrage van de illusionisten is de aanleg van een knekelput, een soort grafkelder. Daar in zijn de beenderen van 147 Schoklanders herbegraven. Het betreft hier de in het begin van de oorlogsjaren opgegraven beenderen op de Zuidpunt. Deze lagen zestig jaar later namelijk nog steeds in Amsterdam en de nabestaanden van de Schokkers wilden dat die overblijfselen van hun voorouders terug naar het eiland werden gebracht. In het voorjaar van 2003 droegen de leden van het Schokkerkoor in klederdracht, twee aan twee in een lange rij, hun Schokker voorouders weer 'naar huis'.

Strandjutters op Schokland

De strandjutter staat erbij en kijkt ernaar. Hij laat de natuurlijke processen hun gang gaan en pikt op wat van zijn gading is. Wat hij kan gebruiken gebruikt hij. Wat hij kan verkopen, verkoopt hij en de rest zet hij in een uitstalkast. Eigenlijk is dat wat de facto met het eiland is gebeurd. Het eiland is gemarkeerd en verder heeft men de natuurlijke werking van het inklinken van de veenbodem zijn gang laten gaan. In de loop der tijd leverde dat een vergroting van de hoogteverschillen tussen de terpen en de rest van het eiland op. Ook het microreliëf op Schokland is veel afwisselender geworden. Daardoor tekent zich nu ook aan de oppervlakte een deel van de historie af dat anders verborgen was gebleven.

Zelfs het ploegen van het land is als een proces te zien waar de strandjutter van profiteert. De strandjutter loopt erlangs en vindt er in de voren scherven of een pijpenkop. Na het ploegen van het land om het voormalige eiland zijn ook de sporen van de oude palendijken te zien. In 1995 legden kunstenaars over deze sporen banen van zilverkleurige

kunststof. Het vroom en de zilveren lijnen werden een geheel met de brokkelig bevroren klei van de akkers. Ook in het plan van Hund voor het ontwerp van de nieuwe natte zone om Schokland wordt zo met die sporen omgegaan. Ze worden gemarkeerd, dan wel niet met zilveren banen, maar met nieuwe wandeldijkjes.

Of zou een echte hedendaagse strandjutter in deze tijd van grootschalige natuurontwikkeling nog een stap verder gaan, bijvoorbeeld door de natte zone een stuk groter te maken, zo groot als het eiland was in de negende eeuw? Wellicht zou zo'n strandjutter geen dijkjes aanleggen, maar bezien wat het gevolg zou zijn van het opzetten van het water in dat gebied voor de oppervlaktevormen. Misschien tekenen de banen met bewoningssporen op de rand van het eiland in de verschillende periodes zich wel op natuurlijke wijze af. En wacht de strandjutter op Schokland op de tijd dat de westelijke bebossing van het eiland in een flinke storm omwaait en wegrot? Dan zou het uitzicht vanaf heel het smalle negentiende-eeuwse eiland weer hersteld worden. Uitzicht in de weidsheid van het zuidelijk compartiment van de polder, dat dan vooral uit moeras zou bestaan. En daaromheen zou je de boog van lijnen langs de randen van het eiland zien, op sommige plaatsen aangezet als wandeldijkjes kronkelend door het moeras, elders verbonden met plukjes van terpen uit de middeleeuwen. Maar ook zou hij de geometrische lijnen van de polder willen blijven zien. En een wilde wolkenlucht erboven!

Juist dat ruimtelijk spel van de interferentie tussen de verkaveling van de Noordoostpolder en de kronkelende palendijkbanen door het moeras geeft een beeld van de geschiedenis van dit landschap; een planmatig vormgegeven modern historisch landschap van internationale allure.

Opgravingen op de Zuidpunt van Schokland in 1940. De schedels werden meegenomen naar Amsterdam, maar werden meer dan zestig jaar later ceremonieel op Schokland herbegraven.

Delta's branding

Als je 's nachts vanaf een satelliet over Europa uit zou kijken dan zie je in het donker enkele lichte plekken waar de stedelijke gebieden liggen. Oude metropolen als Berlijn, Parijs en Londen zijn duidelijk te herkennen. Ook is een concentratie van kleinere lichte plekken in West Europa te zien. Zo 's nachts valt pas goed op hoe verstedelijkt de delta van de West-Europese rivieren is, want ook buiten de steden is het daar vrijwel nergens echt donker. De tijd dat her en der wat stedelijke concentraties lagen in een open productief agrarisch gebied is voorbij.

Je ziet het gebeuren als je regelmatig over het snelwegennet van Nederland rijdt. De snelweg is een soort winkelgalerij aan het worden. In hoog tempo worden, met name langs de grote infrastructuurlijnen en in de periferie van de steden, los van elkaar ingrepen gepleegd die als een veelkleurige aaneenschakeling van incidenten het landschap ritmisch doorsnijden. Er ontstaat een nieuwe landschappelijke samenhang die niet langer gebaseerd is op historische identiteit. Die honderden gebouwen met een modieuze pseudo-klassieke architectuur, met veel glas en pilaren, rijgen zich aaneen en bepalen voor een belangrijk deel het beeld van Nederland. En als we van de snelweg afgaan zien we dat ook in de gebieden buiten de compacte steden en buiten de zones langs de snelwegen van alles gebeurt dat afbreuk doet aan het aloude onderscheid tussen stad en land. Het klassieke rurale landschap verdwijnt niet alleen doordat de steden erin groeien, maar ook omdat het van binnenuit urbaniseert. Kleine dorpen worden groot en het agrarisch landgebruik wordt steeds intensiever. Veel van de agrarische industrielandenschappen staan nu echter alweer aan de vooravond van een sanering. De meerderheid van stedelingen in Nederland eist de landelijke omgeving op. De Nederlandse post-agrarische samenleving bouwt hier haar eigen nieuwe veelkleurige metropool. En temidden van al deze hectische ontwikkelingen in deze delta

laat de kracht van het water zich weer gelden! Komt er weer een tijd dat we deze delta moeten verlaten? Wordt Nederland deze eeuw uiteindelijk geëvacueerd, omdat het hier gewoon te onveilig zal zijn? Net zoals Schokland in de negentiende eeuw?

Delta, branding en zoom

De Nederlandse delta is al millennialang bewoond. Mensen zochten daar steeds weer de oeverwallen, stroomruggen en rivierduinen langs de rivieren, de strandwallen achter de duinenrij en de kreekruggen in het laagveen op. En als die te laag waren dan verhoogde men ze. Zoals de Schokkers steeds weer probeerden te overleven onder bedreiging van het water, zo woedde die overlevingsstrijd door de eeuwen heen op vele plaatsen in de delta van de lage landen. De Romeinen snaptten er niks van. De bewoners van dit lage gebied op de overgang naar de zee trokken van het veilige hogere droge zandgebied naar het onveilige natte lage gebied. Zij moesten daar terpen opwerpen van slik om zich droog te houden in een stuk land dat twee keer per etmaal in zee veranderde. Wie wilde er nu wonen in die prut?

Maar, zoals mensen in andere delen van de wereld steeds weer de voet van de vulkaan opzoeken, zochten de Nederlanders steeds weer de rand van de delta op, het risico op de koop toe nemend. Daar zetten de rivieren en de zee steeds weer vruchtbare grond af, veel vruchtbaarder dan het zand, het veilige zand. Langs de rand van de delta vormde het water transportroutes en handelswegen.

Men legde dijken aan die men vaak niet goed onderhield, of zelfs verzwakte door veen achter die dijken weg te graven, voor turf of voor het zout dat er in zat. En de zeespiegel steeg en daalde in de loop van duizenden jaren. Rivieren verlegden hun loop. En we werden weggespoeld, we verdronken en we verloren alles, steeds weer. En steeds weer kropen we terug naar de branding van de ontmoeting van rivieren en zee.

Ook nu weer krult onze samenleving zich om die

Satellietfoto van Noord-West Europa in de nacht.

rivierendelta en bouwt daar het landschap van een moderne groene metropool. In het hart ligt het rivierengebied uitlopend in de veenweidegebieden en de Zeeuwse eilanden. Daaromheen ontwikkelt zich Delta's branding: een band van verstedelijking en grote ruimtelijke veranderingen. Ten zuiden van de rivieren is er de Brabantse stedenrij doorlopend tot aan Nijmegen. Aan de noordkant de Randstad, de Valleistedenregio en de reeks IJsselsteden. In deze band van verstedelijking worden landschappen ontwikkeld die vaak een complete breuk betekenen met het oude landschap.

Nog verder van de rivieren af, in de zomen van Delta's branding, liggen de gebieden die nog het meest lijken op de oude cultuurlandschappen, maar die in de twintigste eeuw compleet zijn ruilverkaveld en ontgonnen tot agrarische productielandschappen. De manier van leven en het gebruik van het landschap zal in deze droge zomen de komende decennia opnieuw grote veranderingen ondergaan. Het zal een landschap zijn waar allerlei functies met elkaar verweven zullen raken. En waar de menging van landelijk wonen en verspreide schone bedrijvigheid de meest kapitaalcrachtige motor van de ruimtelijke ontwikkeling zal blijken.

Kansen voor de archeologie

De aanpassing van onze waterhuishouding, de verstedelijking in allerlei verschillende verschijningsvormen (van Vinex-wijk tot natuurontwikkelingsgebied) en de heroriëntatie van de landbouw op een verburgerlijkte omgeving zullen een landschap doen ontstaan waarin het onderscheid tussen stad en land vaak achterhaald lijkt. Oude zekerheden van de ruimtelijke planvorming vallen hierdoor weg. Maar deze nieuwe fase in de bewoning van Delta's branding is tegelijkertijd ook een uitdaging. De hectische ruimtelijke ontwikkelingen in Nederland bieden toekomstmogelijkheden voor nieuwe mooie, bruikbare en gezonde landschappen, zowel in het natte hart, als in de verstedelijkingsband, als in de zomen van Delta's

Zo kan de archeologie van waarde zijn voor de grote opgaven waar ons land de komende decennia voor staat: de noodzakelijke ombouw van de watermachine van onze rivierendelta, de stedelijke vernieuwing, de reconstructie van voormalig agrarische landschappen.

branding. En in de ontwikkeling van die landschappen liggen ook grote kansen voor de archeologie!

We willen dit essay afsluiten met een stappenplan voor de inzet van de schatbewaarder, de historieververteller, de museumdirecteur, de illusionist en de strandjutter in de planvorming voor Nederland als geheel. In de planvorming voor Schokland zagen we hoe verschillende benaderingen van de archeologie in het ontwerpen een rol hebben gespeeld. Hoewel die benaderingen elkaar soms in de weg zaten, is het ook zo dat zij elkaar vaak aanvulden of versterkten.

1 De schatbewaarder krijgt als eerste de kans om met de nota *Belvedere* in de hand, bijgestaan door archeologen en historisch geografen, gebieden aan te duiden met naar verwachting de rijkste bodemarchieven. De schatbewaarder zal, als er ruimtelijke ingrepen in die gebieden plaats vinden, oplossingen moeten ontwerpen voor een inpassing van die ingrepen die het bodemarchief ontzien. Juist omdat de indeling van delta, branding en zoom al door de eeuwen heen sturend is geweest voor de occupatie van Nederland, zullen deze gebieden goed in te passen zijn in de ruimtelijke ontwikkeling van Nederland.

2 Nadat de schatbewaarder heeft gesproken, krijgt de strandjutter de gelegenheid om de metropool in de delta te leren omgaan met het water. Niet

door het te bestrijden, maar door het water de ruimte te geven en door in te spelen en mee te bewegen met de natuurlijke processen in de rivierendelta. Het water zal de laagste delen van het riviereengebied opzoeken waardoor de hoger gelegen oeverwallen en stroomruggen met hun rijke bodemarchief weinig schade zullen oplopen door deze nieuwe omgangsvorm met het water in de delta.

3 Daarna gaan de historieververteller en de illusionist in conclaaf. Juist in de branding liggen de landschappen, die tegenwoordig worden aangeduid met woorden als zapscales, infralandschappen, leisurelandschappen en collagelandschappen. Deze landschappen hebben veelal hun band met de historie verloren en het onderscheid tussen stad en land is ver te zoeken. Ze nemen echter wel een steeds belangrijker plaats in in het leven van mensen. Voor de illusionist bieden juist deze landschappen kansen voor de archeologie. De verzorgingsplaatsen langs de Franse tolwegen zijn hele werelden op zich. Ik trof er naast de gebruikelijke eet- en drinkgelegenheden ook een museum over de historie van de regio. In het museum was een archeologische vindplaats onder glazen platen in de vloer opgenomen. De zapscales en collagelandschappen kunnen heel nieuwe verhalen aan het landschap toevoegen. En als zo'n verhaal interessanter wordt door er citaten uit de archeologie of cultuurhistorie waar ook ter wereld in op te nemen, dan doet de illusionist dat graag.

In het landschap van de droge zomen en in de luwe delen van Delta's branding is de hoofdstructuur van de historie van stad en land vaak nog wel in het landschap te herkennen. Deze geneselandschappen liggen altijd in de nabijheid van de stedelijke gebieden. En daar wonen, wandelen en fietsen de mensen die daar het oorspronkelijke landschap willen ervaren. In de droge zomen gaat het niet om het ontwikkelen van nieuwe leisurelandschappen, maar om aandacht voor mogelijkheden voor verpozing in het cultuurlandschap als geheel. Hierin ligt de belangrijkste taak voor de historieververteller in de zomen. Het gaat om

het weer toegankelijk maken van het landschap en er weer variatie in aan te brengen door een stelsel van oude en nieuwe landschapselementen te koppelen aan de historisch gegroeide landschappelijke opbouw.

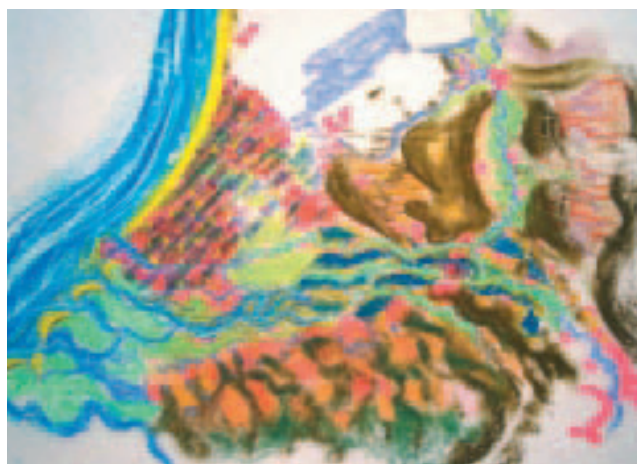
4 Als laatste komt de museumdirecteur aan de beurt. Deze kleurt overal de accenten in. Als er belangwekkende zaken uit het bodemarchief naar boven komen, kan hij ze laten bestuderen en reconstrueren en er voor zorgen dat ze op een verantwoorde manier in het landschap van Delta's branding tentoongesteld worden. Bijvoorbeeld als de strandjutter wat vindt in het riviereengebied, dan kan de museumdirecteur daar cirkelvormige dijken omheen leggen. Bij hoog water zullen de hogere ruggen en wallen droog blijven en daar tussendoor zul je vanuit de lucht die cirkels zien liggen als bakens van de historie in de ontwikkeling van Delta's branding.

O Fortuna!

Door de samenwerking of taakverdeling van deze ideaaltypische ontwerpbenaderingen kan de historie ook in de ruimtelijke ontwikkeling van het Nederland van de toekomst voortleven. Zo kan de archeologie van waarde zijn voor de grote opgaven waar ons land de komende decennia voor staat: de noodzakelijke ombouw van de watermachine van onze rivierendelta, de stedelijke vernieuwing, de reconstructie van voormalig agrarische landschappen. Zo kan de archeologie bijdragen aan de identiteit van het landschap van de moderne groene metropool Nederland.

Als we echter over een tijd dan toch Delta's branding moeten ontvluchten, dan zal er eeuwen later een tijd komen dat de delta weer droogvalt. Dan zullen de cirkeldijken van de museumdirecteur en de vondsten van de strandjutter daarbinnen zich aftekenen in het slik en zullen de nieuwe deltabewoners zich afvragen wat voor mensen hier leefden. En wat bedoelden ze met die cirkels?

Opnieuw krult onze samenleving zich om de rivierendelta. In het hart ligt het gebied waar de rivieren en de zee meer ruimte krijgen. Daaromheen groeit Delta's Branding, een band van verstedelijking. In de zomen daarvan ontwikkelen de oude cultuurlandschappen zich tot het landschap van de post-agrarische samenleving.

Het begrip culturele planologie betekent in het volgende essay de planologie van de cultuur: een bewuste, planmatige omgang met cultuurinvesteringen in de ruimtelijke orde. Sedert de oplevering van het Guggenheim Museum in Bilbao weet ieder gemeentebestuur dat investeren in een cultuurvoorziening iets anders kan zijn dan water naar de zee dragen. Geformuleerd op de meest banale manier: het loont om geld te spenderen aan 'nutteloze' zaken. Kloosterman en Van der Werff geven deze opmerkelijke vaststelling een verklarende context. De cultuur is geëconomiseerd en bovendien is de aanwezigheid van cultuur ontdekt als een relevante vestigingsfactor. Cultuur kan een factor zijn in het op gang brengen van een stedelijke herstructurering. De werkgelegenheid kan ermee worden vergroot en met de planning van cultuur kan nieuw leven worden ingeblazen in het oude, maar nog steeds urgente spreidingsideaal. Zeker op het ruime schaalniveau van de regio heeft het zin om na te denken over bruikbare aanleidingen om de aanwezigheid van erfgoed of draagvlak voor culturele hardware uit te buiten of misschien zelfs financieel profijtelijk te maken. Uit dergelijke aanleidingen kan met enig doordenken ook het thema worden afgeleid voor een stedelijk vernieuwingsproject. Het opkrikken van een woonwijk is natuurlijk gediend met het verbeteren van de woningen op zich, maar wie de wijk ook op de kaart weet te zetten als een plek met een bepaald cultureel potentieel, is spekkoper.